

SELITYKSIÄ
NIMIHAKEMISTO

SELITYKSIÄ

¹ F. Engelsin teos *Asuntokysymyksestä* käsittää kolme osastoa. Engels kirjoitti sen asuntokysymyksen porvarillisia ja pikkuporvarillisia ratkaisusuunnitelmia vastaan käymänsä kärkevän polemiikin aikana.

Ensimmäinen osasto oli välittömänä vastauksena lääketieteen tohtorin proudhonilaisen A. Mülbergerin artikkeleihin (ks. selitystä 4) jotka »Volksstaat» lehti lainasi itävaltalaisesta »Volkswille» (Kansan tahto) työväenlehdessä. Vuoden 1872 alkupuoliskolla teoksen osa »Kuinka Proudhon ratkaisee asuntokysymyksen» kirjoitettiin ja julkaistiin »Volksstaat» lehdessä.

Lokakuussa 1872 Engels kirjoitti teoksensa toisen osaston »Kuinka porvaristo ratkaisee asuntokysymyksen». Hän arvosteli siinä asuntokysymyksen ratkaisun porvarillis-filantrooppisia menetelmiä, jotka esitettiin parhaiten E. Saxin kirjassa Työtätekevien luokkien asunto-olot ja niiden uudistus (ks. selitystä 5). Tämä osa julkaistiin myös »Volksstaatissa» vuosien 1872 ja 1873 vaihteessa.

Engelsin teoksen kolmas osasto oli uusi vastaus Mülbergerille, jolle »Volksstaat» toimitus antoi mahdollisuuden esittää vastaväitteet Engelsille lehden palstoilla (ks. selitystä 6). Tätä osaa Engels kirjoitti tammikuussa 1873 ja se julkaistiin vuoden 1873 alussa »Volksstaatissa» otsikolla »Vielä kerran Proudhonista ja asuntokysymyksestä».

»Volksstaat» jälkeen kaikki kolme Engelsin teoksen osaa julkaistiin erillisenä painoksena Leipzigin kustannusliikkeessä »Volksstaat».

Vuonna 1887 Engelsin teos julkaistiin uusintapainoksena otsikolla Zur Wohnungsfrage. Zweite, durchgesehene Auflage. Hottingen-Zürich 1887 (Asuntokysymyksestä. Toinen, tarkistettu painos. Hottingen-Zürich 1887). Uusintapainokseen Engels teki joitakin muutoksia ja lisäyksiä ja kirjoitti siihen alku sanat.

² »Der Volksstaat» (Kansanvaltio), Saksan sosiaalidemokraattisen työväenpuolueen (eisenachilaisten) pää-äänenkannattaja, ilmes-

tyi Leipzigissä lokakuun 2. päivästä 1869 syyskuun 29. päivään 1876. Lehti ilmaisi Saksan työväenliikkeen vallankumouksellisten edustajien mielipiteitä. Lehteä johti W. Liebknecht ja huomattavaa osaa sen julkaisemisessa näytteli A. Bebel.

Marx ja Engels ylläpitivät kiinteää yhteyttä lehden toimittukseen, heidän artikkeleitaan julkaistiin säännöllisesti lehden sivuilla. He vaikuttivat ratkaisevasti lehden yleiseen linjaan ja arvostelivat virheistä, minkä ansiosta »Der Volksstaat» oli 1870-luvun parhaimpia työväenlehtiä.

- ³ Tarkoitetaan 5 miljardin frangin sotakorvausta, jonka Ranska joutui maksamaan Ranskan ja Preussin sodan (1870—1871) jälkeen solmitun Frankfurtin rauhansopimuksen mukaisesti.
- ⁴ Mülbergerin kuusi artikkelia otsikolla Die Wohnungsfrage (Asuntokysymys) julkaistiin ilman allekirjoitusta »Volksstaat» lehdessä helmi—maaliskuussa 1872.
- ⁵ E. Sax. Die Wohnungszustände derarbeitenden Classen und ihre Reform (Työtätekevien luokkien asunto-olot ja niiden uudistus), Wien 1869.
- ⁶ Mülbergerin vastaus Engelsin artikkeleihin julkaistiin »Volksstaatissa» lokakuussa 1872 otsikolla Zur Wohnungsfrage. Antwort an Friedrich Engels von A. Mülberger (Asuntokysymyksestä. A. Mülbergerin vastaus Friedrich Engelsille).
- ⁷ Ks. tätä osaa, s. 38 ja siihen liittyvää selitystä 24.
- ⁸ Ks. tätä osaa, s. 40.
- ⁹ *Uuden Madridin federaation* perustivat 8. heinäkuuta 1872 »La Emancipacion» lehden toimituskunnan jäsenet, jotka anarkistinen enemmistö erotti Madridin federaatiosta sen vuoksi, että lehti oli paljastanut salaisen Sosialistisen demokratian allianssin toimintaa Espanjassa. P. Lafargue osallistui aktiivisesti Uuden Madridin federaation perustamiseen ja toimintaan. Kun Espanjan liittoneuvosto kieltäytyi hyväksymästä Uuden Madridin federaation, se kääntyi Pääneuvoston puoleen, joka 15. elokuuta 1872 tunnusti sen Internationaalinen federaatioksi. Uusi Madridin federaatio taisteli päättävästi anarkistien vaikutuksen leviämistä vastaan Espanjassa, propagoi tieteellisen sosialismin aatteita ja kamppaili itsenäisen proletaarisen puolueen perustamisen puolesta Espanjassa. Engels avusti sen äänenkannattajaa »Emancipacion» lehteä. Uuden Madridin federaation jäsenet olivat vuonna 1879 perustetun Espanjan sosialistisen työväenpuolueen perustajia.
- ¹⁰ Ks. tämän laitoksen, 2. osaa, s. 149—279.
- ¹¹ *Katederisocialistit* olivat 1870 ja 1890 -lukujen porvarillisen ideologian yhden suuntauksen edustajia, lähinnä Saksan yliopistojen professoreja. Katederisocialistit julistivat yliopistojen oppituolista (saksaksi Katheder) sosialismin nimellä porvarillista reformismia. Katederisocialismin synnytti riistäjäluokkien

pelko marxismin ja työväenliikkeen leviämistä kohtaan ja porvarillisten ideologioiden pyrkimys löytää uusia keinoja työväenliikkeen joukkojen alistamiseksi. Katederisocialismin edustajat (A. Wagner, G. Schmoller, L. Brentano, W. Sombart ym.) väittivät, että valtio on luokkien yläpuolella oleva instituutio, joka pystyy sovittamaan vihamieliset luokat ja saattamaan vähitellen voimaan »socialismin» kajoamatta kapitalistien etuihin. Katederisocialismin ohjelma rajoittui työläisten sairaus- ja tapaturmavakuutusten järjestämiseen ja joidenkin toimien toteuttamiseen tehdaslainsäädännön alalla jne. Sen päämääränä oli työläisten vieroittaminen luokkataistelusta. Katederisocialismi oli revisionismin aatteellisia lähteitä.

- 12 *Poikkeuslain sosialisteja vastaan* saattoi voimaan valtiopäivien enemmistön tukema Bismarckin hallitus 21. lokakuuta 1878. Sen tarkoituksena oli taistelu socialistista ja työväenliikettä vastaan. Laki teki Saksan sosiaalidemokraattisen puolueen maanalaiseksi; kielsi kaikki puolueen järjestöt ja työväen joukkojärjestöt, lakkautti socialistisen ja työväen lehdistön, sen nojalla takavarikoitiin socialistinen kirjallisuus ja vainottiin sosiaalidemokraatteja. Sosiaalidemokraattinen puolue, jota Marx ja Engels avustivat aktiivisesti, onnistui kuitenkin voittamaan opportunistiset ja »ultravaseemmistolaiset» ainekset riveissään ja poikkeuslain voimassaolon aikana onnistui lujittamaan huomattavasti ja laajentamaan vaikutustaan joukoissa turvautuen maanalaiseen toimintaan ja käyttäen hyväkseen laillisia mahdollisuuksia. Työväen joukkoliikkeen painostuksesta poikkeuslaki kumottiin 1. lokakuuta 1890.
- 13 *Eifel*in seudun (Preussin Reinin maakunta) maaperä- ja ilmasto-olot olivat epäsuotuisat maataloudelle; maataloutta harjoittivat siellä pientalonpoikaistaloudet takapajuisen maataloustekniikan avulla; tämä aiheutti usein katoja ja lisäsi pientalonpojiston puutetta. Käsillä olevassa Engelsin artikkelissa puhutaan vuoden 1882 tapahtumasta, jolloin usean katoavuoden ja maataloustuotteiden hinnan laskun seurauksena Eifelin seudulla alkoi nälänhätä.
- 14 *Kolmikymmenvuotinen sota 1618—1648* oli protestanttien ja katolilaisten välisen taistelun aiheuttama koko Euroopan sota. Saksasta tuli taistelun pääareena, sotaan osallistuneiden harjoittaman rosvoituksen ja anastuspyrkimysten kohde. Sota päättyi vuonna 1648 Westfalenin rauhaan, joka vahvisti Saksan poliittisen pirstoutuneisuuden.
- 15 Tarkoitetaan Pariisin proletariaatin kapinaa 23.—26. kesäkuuta 1848 ja Pariisin kommuunia 1871.
- 16 Ks. K. Marx. Pääoma, 1. osa, kustannusliike Edistys, Moskova 1974, s. 426—436.
- 17 Ks. K. Marx. Pääoma, 1. osa.
- 18 *Hausmann*, ks. tarkemmin kaupunginosien uudelleenrakentamisen suunnitelmaa, tämä osa, s. 73—74.

- ¹⁹ Ks. *Marx — Engels*. Werke, Bd. 2, S. 229—508.
- ²⁰ Engels käyttää tässä ironisesti raamatusta lainattua sanontaa Egyptin lihapadoista. Kun juutalaiset pakenivat Egyptin vankeudesta, raukkamaisimmat heidän joukossaan alkoivat matkan vaikeuksien ja nälän vuoksi muistella kaihoten orjuudessa viettämiään päiviä, jolloin he olivat ainakin olleet kylläiset.
- ²¹ *Labour Exchange Bazaar* eli *Equitable Labour Exchange Bazaars or Offices* (Basaarit työn tuotteiden oikeudenmukaista vaihtoa varten), joita työläisten osuuskunnat olivat perustaneet Englannin eri kaupunkeihin. Robert Owen perusti ensimmäisen tällaisen basaarin Lontooseen syyskuussa 1832 ja se toimi vuoden 1834 puoliväliin. Näillä basaaareilla työn tuotteita vaihdettiin paperisten työrahojen avulla, joiden yksikkönä oli työtunti. Nämä laitokset, jotka olivat utopistisena yrityksenä järjestää rahattoman vaihdon kapitalistisen tavarantalouden oloissa, kärsivät hyvin pian vararikon.
- ²² »*L'Emancipation*» (Vapautus), viikkolehti, Internationaalinen Madridin jaostojen äänenkannattaja, ilmestyi Madridissa 1871—1873, taisteli bakuninilaisuutta vastaan Espanjassa. Vuosina 1872—1873 lehdessä julkaistiin osia Filosofian kurjuudesta, Kommunistisen puolueen manifestista, Pääomasta sekä eräistä Marxin ja Engelsin artikkeleista. Vuonna 1872 lehden toimittukseen kuului P. Lafargue.
- ²³ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 117—144.
- ²⁴ »*Volksstaat*» lehden 53. numerossa 3. heinäkuuta 1872 viimeiset kaksi kappaletta olivat seuraavat:
 »Edellä näimme, että vuokrahinta, vulgo, jota yleisesti sanotaan vuokramaksuksi, koostuu: 1. osaksi maankorosta, 2. osaksi rakennuspääomasta saatavasta voitosta eikä ollenkaan korosta, 3. osaksi kunnostus- ja vakuutuskuuluista. Osa pääomankorosta sisältyy vuokramaksuun vain silloin, kun talo on hypoteekkiivelassa.
 Nyt pitäisi jo sokeallekin olla selvä, että 'talonomistaja yrittää itse ensimmäisenä myydä talonsa, koska muussa tapauksessa hänen talonsa jäisi tyhjäksi ja siihen sijoitettu pääoma muuttuisi ilman muuta hyödyttömäksi'. Tietysti. Jos lainapääomankorosta tehdään loppu, niin ainoakaan talonomistaja ei enää saa talostaan yhtään pfenningiä vuokramaksua yksinkertaisesti siksi, että vuokramaksua voidaan sanoa vuokarakoroksi. Tohtori on tohtori.»
 »*Volksstaat*» kustannusliikkeen vuonna 1872 julkaisemassa Engelsin Asuntokysymyksestä teoksen ensimmäisessä osassa lauseeseen »Osa pääomankorosta sisältyy vuokramaksuun vain silloin, kun talo on hypoteekkiivelassa» annettiin seuraava selitys:
 »Valmiin talon ostavalle kapitalistille osa vuokrahinnasta, joka ei koostu maankoroista ja kuluista, voi esiintyä pääomankorkona. Se ei kuitenkaan muuta asiaa ja hänelle on aivan

samantekevää, vuokraako talon itse talonomistaja vai myykö hän sen samaa tarkoitusta varten toiselle kapitalistille.»

Valmistaessaan vuonna 1887 teoksensa toista painosta Engels toimitti uudestaan nämä molemmat kappaleet ja teki niihin muutamia täsmennyksiä.

Tässä kirjassa nämä kaksi kappaletta vastaavat vuoden 1887 painoksen tekstiä.

- ²⁵ Tarkoitetaan Proudhonin kirjaa *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère* (Taloudellisten ristiriitujen järjestelmä eli Kurjuuden filosofia), 1. ja 2. osa, Pariisi 1846.
- ²⁶ »*Illustrated London News* (Kuvitettuja Lontoon uutisia), englantilainen viikkolehti, ilmestyy vuodesta 1842.
»*Über Land und Meer*» (Maalla ja merellä), saksalainen kerran viikossa ilmestynyt kuvalehti, jota julkaistiin Stuttgartissa 1858—1923.
»*Gartenlaube*», saksalaisen pikkuporvarillisen kaunokirjallisen »*Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt*» (Lehtimaja. Perheen kuvalehti) viikkolehden lyhennetty nimi, ilmestyi Leipzigissa 1853—1903 ja Berliinissä 1903—1943.
»*Kladderadatsch*», kerran viikossa ilmestynyt satiirinen kuvalehti, julkaistiin Berliinissä vuodesta 1848.
Fysilieeri August Kutschke oli saksalaisen runoilijan Gottfried Hoffmannin salanimi. Hoffmann oli kirjoittanut Saksan ja Ranskan sodan aikana (1870—1871) tunnetun kansalliskiihkoisen sotilaslaulun.
- ²⁷ Ks. tämän laitoksen 2. osaa, s. 116.
- ²⁸ »*Le Socialiste*» (Sosialisti), ranskalainen viikkolehti, jonka J. Guesde perusti 1885 Pariisissa, vuoteen 1902 asti työväenpuolueen äänenkannattaja, vuosina 1902—1905 Ranskan sosialistisen puolueen äänenkannattaja, vuodesta 1905 Ranskan sosialistisen puolueen äänenkannattaja; 1880 ja 1890 -luvuilla lehteä avustivat F. Engels, P. Lafargue ja G. V. Plehanov.
Guisen siirtoloita koskevat artikkelit julkaistiin »*Le Socialiste*» heinäkuussa 1886.
- ²⁹ »*Harmony Hall*», Robert Owenin johtamien englantilaisten utopistisocialistien vuoden 1839 lopulla Englannissa Hampshiren kreivikunnassa perustama kommunistinen siirtola, joka oli olemassa vuoteen 1845.
- ³⁰ Ks. V. A. Huber. *Sociale Fragen*, IV. Die Latente Association (V. A. Huber. Sosiaalisia ongelmia, IV. Latenttinen assosiaatio. Nordhausen 1866.
- ³¹ Ks. *Marx — Engels. Werke*, Bd. 2, S. 229—508.
- ³² Ks. *Marx — Engels. Werke*, Bd. 2, S. 406—407.
- ³³ Engels tarkoittaa sitä saksalaisen porvarillisen taloustieteilijän Adolf Wagnerin muutamissa kirjoissaan ja puheissaan lausumaa ajatusta, että suhdanteen elpyminen Saksassa Saksan

- ja Ranskan sodan jälkeen ja varsinkin viiden miljardin frangin sotakorvauksen tuloksena parantaa tuntuvasti työtätekevien asemaa.
- ³⁴ Tarkoitetaan Saksan ja Itävallan keisareiden ja heidän kansleriensa neuvonpitoa elokuussa 1871 Gasteinissa ja syyskuussa 1871 Salzburgissa, jossa käsiteltiin mm. taistelua Internationaalia vastaan. Engels nimittää näitä konferensseja stieberiläisiksi Preussin valtionpoliisin päällikön Stieberin mukaan korostaen siten niiden poliisivaltaista taantumuksellista luonnetta.
- ³⁵ Ks. *Marx — Engels. Werke*, Bd. 2, S. 291—292.
- ³⁶ *Blanquillaiset*, huomattavan vallankumousmiehen, ranskalaisen utopistikommunistin Louis Auguste Blanquin (1805—1881) johtaman Ranskan sosialistisen virtauksen kannattajat. Ks. tarkemmin tätä osaa, s. 138.
- ³⁷ Internationale et révolution. A propos du congrès de la Haye par des réfugiés de la Commune, ex-membres du Conseil Général de l'Internationale (Internationaali ja vallankumous. Kirjoittaneet Haagin kongressin johdosta Kommuunin emigrantit, Internationaalin Pääneuvoston entiset jäsenet), Lontoo, 1872.
- ³⁸ Ks. *G. W. F. Hegel. Wissenschaft der Logik. Th. 1, Abt. 2; Werke*, Bd. IV, Berlin 1834, S. 15, 75, 145.
- ³⁹ *Chartistit*, 1830-luvulta 1850-luvun puoliväliin jatkuneen Ison-Britannian työväen poliittisen liikkeen edustajat. Liikkeen tunnuksena oli kamppailu Kansankartan vaatiman yleisen äänioikeuden toteuttamisesta ja sellaisten edellytysten luomisesta, jotka turvaisivat työläisille tuon oikeuden. Lenin määritteli chartismin »ensimmäiseksi laajaksi, todella joukkoluonteiseksi, poliittisesti järjestyneeksi proletaariseksi vallankumousliikkeeksi».
- ⁴⁰ Helmikuussa ja maaliskuun alussa 1872 »Volksstaatissa» julkaistut Mülbergerin artikkelit ilmestyivät myöhemmin erillisenä painoksena: *A. Mülberger. Die Wohnungsfrage. Eine sociale Skizze. Separat-Abdruck aus dem »Volksstaat»* (Asuntokysymys. Sosiaalinen katsaus. Eripainos »Volksstaatista»), Leipzig 1872, s. 25.
- ⁴¹ Ks. *Marx — Engels. Werke*, Bd. 2, S. 427 sekä tämän laitoksen 2. osaa, s. 18.
- ⁴² *P.-J. Proudhon. Idée générale de la Révolution au XIX siècle*, Paris 1868.
- ⁴³ Ks. selitystä 25.
- ⁴⁴ *P.-J. Proudhon. De la justice dans la révolution et dans l'église*, t. 1—3, Paris 1858.
- ⁴⁵ *P.-J. Proudhon. La guerre et la paix*, t. 1—2, Paris 1869,

⁴⁶ *Malthusilaisuus*, taantumuksellinen oppi, joka selittää työtä-tekevien joukkojen kurjuuden kapitalismin oloissa luonnollisella absoluuttisella väestölailla. Sai nimensä porvarillisen taloustieteilijän T. R. Malthusin mukaan. Vuonna 1798 teokseensa *An Essay on the Principle of Population* hän todisteli, että väkiluku lisääntyy muka geometrisessa sarjassa ja elintarpeet aritmeettisessa sarjassa. Malthusilaisuuden kannattajat kehottavat supistamaan syntyvyyttä, pitävät kulkutauteja, sotia ja luonnonmullistuksia hyödyllisinä, koska ne saattavat väkiluvun ja elintarpeet tasapainoon.

Marx osoitti malthusilaisuuden paikkansapitämättömyyden ja taantumuksellisen luonteen, todisti ettei ole olemassa luonnollista ja ihmiskunnan kehityksen kaikille asteille yhteistä väestölakia, että jokaiselle yhteiskuntamuodostumalle ovat ominaisia omat väestölakinsa, että kapitalismin oloissa työtä-tekevien joukkojen kurjuuden syynä on joukkoluonteista työttömyyttä ym. sosiaalisia vitsauksia synnyttävä kapitalistinen tuotantotapa ja että siirtyminen kommunistiseen tuotantotapaan turvaa niin korkean työntuottavuuden tason ja sellaisen kulutustavaroiden tuotannon kasvun, että jokainen ihminen voi tyydyttää omat tarpeensa.

⁴⁷ *Setä Bräsig*, saksalaisen kirjailijan Fritz Reuterin humorististen kertomusten sankari.

⁴⁸ *F. Lassalle*. *Das System der erworbenen Rechte. Eine Versöhnung des positiven Rechts und der Rechtsphilosophie* (Hankittujen oikeuksien järjestelmä. Positiivisen oikeuden ja oikeuden filosofian sovittaminen), 1. osa, Leipzig 1861.

⁴⁹ *Piirijärjestelmä*, kysymyksessä on Preussissa 1873 toimeenpantu hallinnollinen uudistus. Se antoi yhteisöille oikeuden valita esimiehet, joita ennen nimittivät tilanherrat.

⁵⁰ Engels on muunnellut Mefistofeleen sanoja Goethen murhenäytelmästä *Faust*, 1. osa, kuudes kohta (»Noita-akan keittiö»).

⁵¹ Tanskan kirjeenvaihtajasihteerinä ollut Engels tiesi kirjeenvaihdosta tanskalaisen sosialistin Louis Pion kanssa tanskalaisen sosialistien suurista saavutuksista maatalouskysymystä koskevien Internationaalien päätösten propagoimisessa. Huhtikuun lopulla 1872 Louis Piolle lähettämässään kirjeessä Engels arvostaa korkealle artikkelia maatalouden sosialistisesta uudistamisesta osuustoiminnan avulla. Artikkelin ilmestyi kööpenhaminalaisessa »Socialisten» lehdessä ja kiersi melkein koko Internationaalien lehdistön. Engels korosti, että »erittäin tärkeässä kysymyksessä pientalonpojiston ja maattomien talonpoikien vetämisessä proletariaaseen liikkeeseen tanskalaiset ovat paikallisten olojensa ja suurten poliittisten kykyjensä vuoksi ohittaneet kaikki kansakunnat».

⁵² Ks. *Marx — Engels*. *Werke*, Bd. 2, S. 232—234.

⁵³ Käsillä olevan artikkelin Marx kirjoitti joulukuun 1872 lopussa ja tammikuun 1873 alussa *Almanacco Repubblicano* kokoel-

maa varten »Plebe» lehden toimittajan E. Bignamin pyynnöstä.

Marx ja erityisesti Engels kävivät vuonna 1872 hellittämätöntä taistelua anarkistien Italian työväenluokkaan kohdistamaa vaikutusta vastaan. Useissa »Plebe» lehteä varten kirjoittamissaan artikkeleissa Engels arvosteli anarkismia. Marxin artikkeli samoin kuin Engelsin samaa kokoelmaa varten kirjoittama artikkeli Auktoriteetista olivat teoreettisena pohjana »Pleben» lehden ympärille ryhmittyneiden sosialistien taistelussa anarkismia vastaan. Artikkelit julkaistiin joulukuussa 1873.

⁵⁴ *J. F. Bray. Labour's Wrongs and Labour's Remedy, Leeds 1839.*

⁵⁵ *P.-J. Proudhon. De la capacité politique des classes ouvrières, Paris 1868.*

⁵⁶ *D. Ricardo. On the Principles of Political Economy, and Taxation (Poliittisen taloustieteen ja verotuksen periaatteet), Lontoo 1817.*

⁵⁷ Artikkelin *Auktoriteetista* Engels kirjoitti E. Bignamin lukuisista pyynnöistä Almanacco Repubblicano kokoelmaa varten. Julkaistiin joulukuussa 1873.

⁵⁸ Engels on muunnellut helvetin portin yllä olevan kirjoituksen Danten runoelmasta Jumalainen näytelmä. Helvetti, 3. laulu, 3. säkeistö.

⁵⁹ Loka—marraskuussa 1873 »Volksstaatissa» julkaistun artikkelin *Bakuninilaiset työssä* Engels kirjoitti välittömästi kesällä 1873 Espanjan tapahtumien jälkeen, jotka olivat Espanjan vuosien 1868—1877 porvarillisen vallankumouksen kohokohtana. Engels lainasi faktoja lehdistöstä ja Internationaalien espanjalaisien jaostojen erilaisista asiakirjoista ja ennen kaikkea selostuksesta, jonka Uuden Madridin federaatio esitti Internationaalien kongressille 8.—13. syyskuuta 1873 Genèvessä.

Lehdessä julkaisemisen jälkeen Engelsin teos ilmestyi erillisenä painoksena: *Die Bakunisten an der Arbeit Denkschrift über den Zetzten Aufstand in Spanien, Leipzig.* Vuonna 1894 Bakuninilaiset työssä otettiin kustannusliike »Vorwärtsin» Berliinissä julkaisemaan Engelsin artikkelikokoelmaan *Internationales aus dem »Volksstaat»* (1871—1875). Engels varusti teoksensa pienellä esipuheella ja toimitti sen tekstin.

⁶⁰ Syyskuussa 1873 »Volksstaat» lehdessä julkaistiin otsikolla *Cagliostro Bakunin* sarja Engelsin kirjoittamia artikkeleita. Siinä esitettiin mukaillen saksan kielellä teos sosialistisen demokratian allianssi ja Kansainvälinen työväen liitto. Vuoden 1894 painoksessa Engels korvasi tämän viittauksen viittauksella vuonna 1874 julkaistuu tämän teoksen täydelliseen saksankieliseen laitokseen.

⁶¹ Tarkoitetaan perustuslaillisen monarkian kannattajia, jotka tukivat Euroopan valtakuntien suosikkia kuningas Amadeoa Espanjan valtaistuimella.

- ⁶² *Alfonstittit*, Espanjan suurmaanomitajain, papiston ja porvariston huippukerrosten taantumuksellisiin piirihin yhteydessä ollut ryhmittymä, kannatti Espanjan kuninkaaksi vuonna 1874 nimellä Alfonso XII julistettua kruununtavoittelijaa Bourbonien kuningassuvusta.
- ⁶³ *Karlistit*, taantumuksellinen, kirkollismielinen absolutistinen ryhmittymä, joka 19. vuosisadan alkupuoliskolla kannatti Espanjan valtaistuimelle ehdokkaana ollutta kuningas Ferdinand VII:n veljeä don Carlosia. Nojautuen sotakiikkoilijoihin ja katoliseen papistoon sekä käyttäen hyväkseen Espanjan eräiden alueiden takapajuisten talonpojiston kannatusta karlistit kävivät vuosien 1833—1840 kansalaissotaa, joka muuttui itse asiassa feodaalis-katolisten ja porvarillis-liberaalisten ainesten väliseksi taisteluksi. Don Carlosin kuoleman jälkeen vuonna 1855 karlistit kannattivat hänen pojanpoikaansa don Carlos nuorempaa. Vuonna 1872 poliittisen kriisin ja kärjistyneen luokkataistelun oloissa karlistien toiminta aktivoitui ja puhkesi uudeksi kansalaissodaksi, joka päättyi vasta vuonna 1876.
- ⁶⁴ Ks. tämän laitoksen 2. osaa, s. 25.
Vuonna 1894 valmistaessaan tätä teosta julkaistavaksi Engels korvasi viitteen Työväenluokan asema Englannissa kirjansa ensimmäiseen painokseen viitteellä kirjan toiseen saksankieliseen painokseen, joka ilmestyi vuonna 1892.
- ⁶⁵ Tarkoitetaan Genèvessä 1.—6. syyskuuta 1873 pidettyä anarkistien kongressia.
- ⁶⁶ »*Solidarité révolutionnaire*» (Vallankumouksellinen solidaarisuus), anarkistinen viikkolehti, julkaistiin Barcelonassa kesä—syyskuussa 1873 ranskan kielellä. Lehti oli Alerinin ja Broussen perustaman Etelä-Ranskan vallankumouksellissosialistisen propagandan komitean äänenkannattaja; komitean tehtävänä oli anarkististen aatteiden propaganda Ranskassa ja Kommuunin emigranttien keskuudessa.
- ⁶⁷ *Saksan yleinen työväenyhdistys*, Saksan työväen poliittinen järjestö, perustettu 1863 Leipziginissä pidetyssä työväenyhdistysten edustajakokouksessa. Yhdistys oli alusta alkaen reformismien kannalla olleiden Lassallen ja hänen seuraajiensa vaikutuksen alaisena. Se rajoitti päämääränsä taisteluun yleisen äänioikeuden ja rauhanomaisen parlamenttitoiminnan puolesta. Saksan yleinen työväenyhdistys kannatti valtion rahoittamien tuotantoyhtymien perustamista, joita piti tärkeimpänä sosiaalisten ristiriitojen ratkaisukeinona. Ulkopoliittisissa kysymyksissä kansalliskiihkoisella kannalla ollut yhdistyksen lassallainen johto hyväksyi Preussin hallituksen vallankumouksellisen politiikan ja Saksan yhdistämisen ylhäältä dynastisten sotien avulla.
- ⁶⁸ Ks. F. Engelsin teoksia *Der deutsche Bauernkrieg* (Talonpoikaissota Saksassa) ja *Die deutsche Reichsverfassungskampagne*

- (Saksalainen kampanja valtakunnallisen perustuslain puolesta). *Marx — Engels. Werke, Bd. 7, S. 327—413, S. 109—197.*
- ⁶⁹ Engels tarkoittaa vuonna 1870 Neuchâtelissa nimettömänä julkaistua Bakuninin kirjaa *Lettres à un Français sur la crise actuelle.*
- ⁷⁰ Tämä kirjoitus on Engelsin toinen artikkeli sarjasta *Flüchlingsliteratur* (Emigranttikirjallisuus) julkaistiin »*Volksstaat*» lehden 73. numerossa 26. kesäkuuta 1874. Engels kirjoitti alaotsikon, kun tämä artikkeli julkaistiin uudestaan kokoelmassa »*Volksstaat*» (1871—1875).
- ⁷¹ Kysymyksessä on kirjanen *Aux Communeux* (Kommunardeille), jonka ryhmä ranskalaisia blanquilaisia emigrantteja julkaisi Lontoossa kesäkuussa 1874.
- ⁷² Henkilöhahmo Schillerin runosta *Takaus.*
- ⁷³ »*Le Père Duchêne*» (Pappa Duchêne), ranskalainen sanomalehti, jota J. Hébert julkaisi Pariisissa 1790—1794, kuvasti kaupunkilaisten puoliproletaaristen joukkojen mielialoja Ranskan porvarillisen vallankumouksen aikana.
»*Le Père Duchêne*» (Pappa Duchêne), ranskalainen päivälehti, jota Vermersch julkaisi Pariisissa 6:nnesta maaliskuuta 21:seen toukokuuta 1871; suuntaukseltaan läheinen blanquilaiselle lehdistölle.
- ⁷⁴ »*Kulturkampf*» (Kulttuuritaistelu), porvarillisten liberaalien antama nimitys Bismarckin hallituksen 1870-luvulla toteutetulle lainsäädännöllisille toimenpiteille, joiden tunnustuksena oli taistelu maallisen kulttuurin puolesta. Taantumusvoimien yhdistämiseksi Bismarck kumosi 1880-luvulla suurimman osan noista toimenpiteistä.
- ⁷⁵ Kysymyksessä on ryhmä blanquilaisia (Arnaud, Vaillant, Cournet ym.), jotka erosivat Internationaalista Haagin kongressin jälkeen vuonna 1872 ja julkaisivat kirjan *Internationaali ja vallankumous* (ks. selitystä 37).
- ⁷⁶ Ks. tämän laitoksen 2. osaa, s. 338.
- ⁷⁷ Huhtikuussa 1875 »*Volksstaatissa*» julkaistu Engelsin viides artikkeli sarjasta *Flüchlingsliteratur* julkaistiin erillisenä kirjajana Leipzigissa 1875 nimellä *Soziales aus Russland* (Venäjän yhteiskunnallisista suhteista). Tähän kirjaan Engels kirjoitti toukokuussa 1875 pienen johdannon.
- ⁷⁸ Tässä ja alempana Engels siteeraa Tkatšovin kirjaa *Offener Brief an Herrn Friedrich Engels* (Avoin kirje herra Friedrich Engelsille).
- ⁷⁹ Marx luki Flerovskin kirjan kohta sen ilmestymisen jälkeen 1869. Kirjeessään Internationaalien venäläisen jaoston komitean jäsenille maaliskuun 24. päivältä 1870 Marx arvosti sitä korkealle. Engels luki tämän kirjan myöhemmin.

- ⁸⁰ Engels tarkoittaa Haxthausenin kirjaa *Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands* (Tutkielma Venäjän kansanelämän sisäisistä suhteista ja varsinkin maaseudun instituutioista), joka ilmestyi kolmiosaisena 1847—1852 Hannoverissa ja Berliinissä.
- ⁸¹ Tarkoitetaan Maurerin seuraavia teoksia: *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland*, Erlangen 1856; *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland*, Bd. 1—4, Erlangen 1862—1863 ja *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland*, Bd. 1—2, Erlangen.
- ⁸² Vuoden 1861 lunastus, vuoden 1861 talonpoikaisreformi, lakautti maaorjuuden Venäjällä. Tsaarihallitus suoritti sen siten, että maanomistajien edut tulisivat suurimmalta osaltaan turvatuiksi: maat jätettiin tilanherroille ja talonpoikien maat julistettiin tilanherrojen omaisuudeksi. Talonpoika sai maapalstan vain lain säätämää normia vastaavasti (tilanherran suostumuksesta) lunastusmaksua vastaan.
- Lunastus jota talonpoikien oli maksettava hallitukselle (ja hallitus vuorostaan maksoi tilanherroille rahat, jotka kuuluivat heille »lunastusoperaatiosta»), oli talonpojiston suoranaisista ryöstämisistä. Talonpoikien »velan» maksamiseksi oli säädetty 49 vuoden vähittäismaksuaika ja heidän talouksiensa raskaana taakkana olleet rästit kasvoivat vuosi vuodelta. Reformin tuloksena oli talonpojiston joukkoluonteinen kurjistuminen ja talonpoikaistalouksien rappeutuminen.
- ⁸³ *Loppusanat teokseensa Venäjän yhteiskunnallisista suhteista* Engels kirjoitti, kun siitä otettiin toinen painos kokoelmassa *Internationales aus dem »Volksstaat«* (1871—1875). Kokoelman esipuheessa (*Marx — Engels. Werke*, Bd. 22, S. 418) Engels kertoo syistä, joista hän varusti teoksensa uusintapainoksen perusteellisella jälkilauseella.
- ⁸⁴ Engels tarkoittaa P. N. Tkatšovin kirjasta *Offener Brief an Herrn Friedrich Engels, Verfasser der Artikel Flüchtlings-Literatur in Nr. 117 und 118 des »Volksstaat«, Jahrgang 1874*. Zürich, Typographie der Tagwacht, 1874.
- Engels vastasi Tkatšoville neljännellä ja viidennellä artikkelilla sarjasta *Flüchtlingsliteratur* (*Marx — Engels. Werke*, Bd. 18, S. 546—555) (ks. viidettä artikkelia, tämä osa, s. 138 139).
- ⁸⁵ Kysymyksessä on kirja: *A. Haxthausen. Studien über innern Zustände, das Voksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands*, th. 1—3, Hannover—Berlin 1847—1852.
- ⁸⁶ A. I. Herzenin kirjeet »The English Republic» (Englannin tasavalta) aikakausjulkaisun toimittajalle W. Lintonille kirjoitettiin tammi—helmikuussa 1854 ja julkaistiin ensi kertaa 1854 Lintonin aikakausjulkaisun kolmannessa osassa englannin

kielellä. Engels on ottanut katkelman Herzenin kolmannelta kirjeeltä Lintonille ja sitceraa sitä Genèvessä 1885 julkaistun G. V. Plehanovin Erimielisyytemme kirjan mukaan, s. 9. Siksi tässä teoksessa Herzenin kirjeen teksti on annettu Plehanovin kirjan mukaan.

Herzenin Lintonille lähettämien kirjeiden täydellistä tekstiä ks. A. I. Herzenin teoksissa otsikolla Vanha maailma ja Venäjä.

- ⁸⁷ Tässä siteerataan N. G. Tšernyševskin artikkelia Huomautuksia aikakausjulkaisuista, joka julkaistiin ensi kertaa »Sovremennik» aikakausjulkaisun viidennessä numerossa 1857. Alempana siteerataan hänen toista artikkeliaan Paroni A. Haxthausenin Tutkielma Venäjän kansanelämän sisäisistä suhteista ja varsinkin maaseudun instituutioista, joka julkaistiin ensi kertaa »Sovremennik» aikakausjulkaisun seitsemännessä numerossa 1857. Molemmat artikkelit otettiin N. G. Tšernyševskin teosten viidennen osaan, joka ilmestyi nimellä Maan yhteisöomistuksesta, Genève 1879. G. V. Plehanovin kirjassa Erimielisyytemme (Genève 1885) tämä sitaatti on sivuilla 16—17 ja toinen alempana oleva sitaatti on sivulla 15. Engels on nähtävästi siteerannut Tšernyševskia Plehanovin kirjan mukaan ja näiden sitaattien teksti on otettu tästä kirjasta.
- ⁸⁸ Ks. tämän laitoksen 2. osaa, s. 324. Engels siteeraa tässä Kommunistisen puolueen manifestin vuoden 1882 venäjänkielisen painoksen esipuhetta. G. V. Plehanov oli kääntänyt sen venäjältä takaisin saksaksi ja siksi sitaatin teksti eroaa johdannon käsikirjoituksen vastaavasta saksankielisestä tekstistä.
- ⁸⁹ *Krimin sota* (1853—1856), sota jota Venäjä kävi Englannin, Ranskan, Turkin ja Sardinian liittoutumaa vastaan vaikutusvallasta Lähi-idässä. Vuoden 1856 Pariisin rauhansopimusta vastaavasti Venäjä menetti osan Bessarabiaa Tonavan suistossa ja oikeuden pitää sotalaivastoa Mustallamerellä sekä palautti Turkille Karsin.
- ⁹⁰ Kysymyksessä on J. G. Zukovskin artikkeli Karl Marx ja hänen kirjansa pääomasta, joka julkaistiin »Vestnik Jevropy» aikakauslehden 9. numerossa 1877, ja venäläisen narodnikkilaisuuden ideologin N. K. Mihailovskin vastaus siihen, Karl Marx J. G. Zukovskin tuomittamana, joka julkaistiin »Otetšestvennyje Zapiski» aikakauslehden 10. numerossa 1877.
- »Vestnik Jevropy», porvarillis-liberaalinen historianpolitiikan ja kaunokirjallisuuden kysymyksille omistettu aikakauslehti, ilmestyi Pietarissa vuosina 1866—1918. Siinä julkaistiin vallankumouksellisia marxilaisia vastaan suunnattuja artikkeleita. Vuoteen 1908 asti lehden toimittajana ja kustantajana oli M. M. Stasjulevitš.
- »Otetšestvennyje Zapiski», kaunokirjallinen ja poliittinen aikakauslehti, ilmestyi Pietarissa vuodesta 1820. Vuodesta 1839 alkaen se oli aikansa parhaita edistyksellisiä lehtiä. Lehden toimittamiseen osallistui V. G. Belinski ja sitä avustivat

A. I. Herzen ym. Vuodesta 1846, jolloin Belinski erosi toimittuksesta, lehden merkitys alkoi vähetä. Vuodesta 1863, jolloin se siirtyi N. A. Nekrasovin ja M. J. Saltykov-Stšedrinin käsiin, alkoi lehden uusi kukoistuskauti. Tuona aikana sen ympärille ryhmittyi vallankumouksellisis-demokraattista sivistyneistöä. Nekrasovin kuoleman jälkeen (1877) narodnikit saivat vaikutusvallan lehdessä. »Otetšestvennyje Zapiski» oli jatkuvien sensuurivainojen kohteena ja huhtikuussa 1884 tsaarihallitus lakkautti sen.

⁹¹ Kirjeen »Otetšestvennyje Zapiski» lehden toimitukselle (*Marx, Engels*. Kirjeitä, kustannusliike Edistys, Moskova 1975, s. 320—322.) Marx kirjoitti kohta N. K. Mihailovskin artikkelin ilmestymisen jälkeen. Kirje jäi lähettämättä ja Engels löysi sen Marxin papereista tämän kuoleman jälkeen. Engels otti kirjeestä kopiot, joista yhden lähetti yhdessä 6. maaliskuuta 1884 päivätyn kirjeen kanssa Genèveen Työn vapautus -ryhmän jäsenelle V. I. Zsulitšille. Genèvessä kirje julkaistiin 1886 »Vestnik Narodnoi Voli» aikakauslehden 5. numerossa. Venäjän laillisessa lehdistössä Marxin kirje julkaistiin lokakuussa 1888 »Juriditšeski Vestnik» julkaisussa.

⁹² *K. Marx*. Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie, Bd. 1, Hamburg 1867, S. 763. Tämän lisäyksen Marx jätti pois Pääoman ensimmäisen osan toisesta saksankielisestä ja myöhemmistä painoksista.

⁹³ Alempana on lainauksia Marxin kirjeestä »Otetšestvennyje Zapiski» lehden toimitukselle (*Marx, Engels*. Kirjeitä, s. 320, 321, 322).

⁹⁴ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 22—23.

⁹⁵ Tarkoitetaan nähtävästi narodnikkilaisten »Zemlja i Volja» (syksystä 1876 syksyyn 1879) ja »Narodnaja Volja» (elokuusta 1879 maaliskuuhun 1881) järjestöjen johtoelimii. Viimeksi mainittu järjestö julisti terrorin tärkeimmäksi poliittisen taistelun keinoksi.

⁹⁶ *Anti-Dühring*, tällä nimellä on jäänyt historiaan Engelsin klassinen teos *Herra Eugen Dühring tieteen mullistajana*. Engelsin teos ilmestyi Saksan sosiaalidemokraattisessa puolueessa käydyn ideologisen taistelun välittömänä seurauksena.

Marx ja Engels kiinnittivät ensi kertaa huomiota Dühringin teoksiin, kun tämä kirjoitti arvostelun Marxin Pääoman ensimmäisestä osasta. Arvostelu julkaistiin aikakauslehdessä »Ergänzungsblätter», 3. osa, 3. vihko. Marxin ja Engelsin kriittinen suhde Dühringiin ilmeni heidän varsinkin tammi—maaliskuussa 1868 kirjoitetuissa kirjeissään. 1870-luvun keskivaiheilla Dühringin vaikutus sosiaalidemokraatteihin tuli hyvin merkittäväksi. Aktiivisimpia dühringilaisia olivat E. Bernstein, I. Most ja F. V. Fritzsche. Vuoteen 1875 mennessä dühringilaisuus levisi vaarallisen laajalle. Siihen vaikutti erityisesti Dühringin kirjan Kansantaloustieteen ja sosialismin kriittinen

historia toinen painos (ilmestyi marraskuussa 1874) ja hänen Filosofian kurssinsa ilmestyminen (viimeinen painos helmikuussa 1875). Näissä teoksissaan sosialismin kannattajaksi julistautunut Dühring hyökkäsi erityisen raivokkaasti marxismia vastaan. Se pani Liebknechtin 1. helmikuuta ja 21. huhtikuuta 1875 päivätyissä kirjeissään kehottamaan Engelsiä esiintymään Dühringiä vastaan »Volksstaatin» palstoilla.

Dühringilaisuuden voimistuminen ja sen leviäminen vastikään yhtyneen Saksan sosialistisen työväenpuolueen (perustettu toukokuussa 1875 Gothan edustajakokouksessa) jäsenten keskuudessa pakotti Engelsing keskeyttämään työnsä Luonnon dialektiikan parissa ja torjumaan uuden »sosialistisen» opin sekä puolustamaan marxismia proletaarisen puolueen ainoana oikeana maailmankatsomuksena. Tämän päätöksen hän teki toukokuun lopulla 1876. 24. toukokuuta 1876 päivätyssä kirjeessään Marxille Engels sanoi aikovansa arvostella Dühringin kirjoitelmia. Vastauksessaan toukokuun 25. päivältä Marx kannattaa päättävästi tätä aikomusta. Engels ryhtyi heti työhön ja jo 28. toukokuuta hahmotteli Marxille teoksensa yleisluonnoksen ja luonteen.

Engels työskenteli Anti-Dühringin parissa kaksi vuotta: toukokuun lopulta 1876 heinäkuun alkuun 1878. Kirjan ensimmäinen jaksio oli kirjoitettu pääpiirteissään vuoden 1876 syyskuun ja vuoden 1877 tammikuun välisenä aikana. Se julkaistiin artikkelisarjana tammi—toukokuussa 1877 »Vorwärts» lehdessä nimellä Herra Eugen Dühring filosofian mullistajana. Kirjan toinen osa valmistui pääpiirteissään kesä—elokuussa 1877. Tämän osan viimeinen, 10. luvun, joka koski kansantaloustieteen historiaa, kirjoitti Marx. Tämä osa julkaistiin heinä—joulukuussa 1877 »Vorwärts» lehden Liitteessä ja Tieteellisessä liitteessä nimellä Herra Eugen Dühring poliittisen taloustieteen mullistajana. Kirjan kolmas osa oli kirjoitettu pääpiirteissään vuoden 1877 elokuun ja vuoden 1878 huhtikuun välisenä aikana. Se julkaistiin touko—heinäkuussa 1878 »Vorwärts» lehden Liitteessä nimellä Herra Eugen Dühring sosialismin mullistajana.

Anti-Dühringin julkaiseminen aiheutti dühringilaisten raivokasta vastarintaa. Gothassa 27.—29. toukokuuta 1877 pidetyssä puolueen sääntömääräisessä edustajakokouksessa he yrittivät kieltää Engelsing teoksen julkaisemisen puolueen päääänenkannattajassa. Heidän vaikutuksestaan »Anti-Dühringiä» julkaistiin lehdessä suurin väliajoin. Heinäkuun alussa 1878 teos ilmestyi erillisenä kirjana, jossa oli Engelsing kirjoittama johdanto. Kirja julkaistiin nimellä: *F. Engels. Herra Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft. Philosophie. Politische Oekonomie. Sozialismus* (Herra Eugen Dühring tieteen mullistajana. Filosofia. Poliittinen taloustiede. Sosialismi), Leipzig 1878. Kirjan myöhemmissä saksankielisissä painoksissa oli sama nimi, mutta ilman alaotsikkoa Filosofia. Poliittinen taloustiede. Sosialismi. Kirjan toinen painos ilmestyi Zürichissä 1886. Kolmas tarkistettu ja täydennetty painos ilmestyi

- Stuttgartissa 1894. Se oli Anti-Dühringin viimeinen tekijän eläessä ilmestynyt painos.
- 97 Engels käyttää tässä siivekkääksi tullutta kohtaa Schillerin murhenäytelmästä Don Carlos, 1. näytös, 9. kohtaus:
En pelkää enää — rinnallasi nyt
käyn taistoon heittäin haasteen ajalleni.
- 98 USA:n perustamisen (4. heinäkuuta 1776) 100-vuotispäivän yhteydessä Philadelphiassa avattiin 10. toukokuuta 1876 kuudes maailman teollisuusnäyttely. Näyttelyyn osallistuneiden 40 maan joukossa oli myös Saksa. Berliiniin teollisuusakatemian johtajan professori F. Reuleauh'n, jonka Saksan hallitus nimitti saksalaisen palkintolautakunnan puheenjohtajaksi, oli pakko tunnustaa, että Saksan teollisuus on jäänyt huomattavasti jälkeen muiden maiden teollisuudesta ja että se noudattaa periaatetta »halpaa mutta huonoa». Tämä lausunto aiheutti paljon vastakaikuja lehdistössä. Esimerkiksi »Volksstaat» lehti julkaisi heinä—syyskuussa joukon tälle skandaalitapaukselle omistettuja artikkeleita.
- 99 Laajasti tunnetuksi tullut fraasi »todella ei ole oppinut mitään» sisältyy ranskalaisen amiraalin de Panatin erääseen kirjeseeseen. Toisinaan se pannaan Taleyrandin nimiin. Se tarkoitti rojalisteja, jotka eivät kyenneet ottamaan oppia Ranskan 18. vuosisadan lopun vallankumouksesta.
- 100 Engels tarkoittaa R. Virchowin puhetta saksalaisten luonnontutkijoiden ja lääkäreiden 50. edustajakokouksessa Münchenissä 22. syyskuuta 1877. Ks. R. Virchow. Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat (Tieteen vapaus nykyaikaisessa valtiossa), Berliini 1877, s. 13.
- 101 *Pyhä allianssi* oli Euroopan monarkkien taantumuksellinen liitto, jonka perustivat 1815 tsaristinen Venäjä, Itävalta ja Preussi vallankumousliikkeen tukahduttamiseksi ja feodaalis-monarkistisen hallitusmuodon säilyttämiseksi eri maissa.
- 102 K. Marx. Misère de la philosophie (Filosofian kurjuus), Paris—Bruxelles 1847. Ks. tämän laitoksen 2. osaa, s. 149—279.
Manifest der Kommunistischen Partei (Kommunistisen puolueen manifesti), London 1848. Ks. tämän laitoksen 2. osaa, s. 319—371. Vuonna 1872 Kommunistisen puolueen manifestista oli otettu uusintapainos nimellä Kommunistinen manifesti.
K. Marx. Das Kapital, Bd. 1, Hamburg 1867. Ks. K. Marx. Pääoma, 1. osa.
- 103 Dühring (vuodesta 1863 Berliinin yliopiston yksityisdosentti ja vuodesta 1873 yksityisen naislyseon dosentti) alkaen vuodesta 1872 arvosteli jyrkästi yliopiston professoreita. Esimerkiksi jo Mekaniikan yleisten periaatteiden kriittisen historian ensimmäisessä painoksessa (1872) hän syytti H. Helmholtzia siitä, ettei tämä tarkoituksellisesti mainitse mitään R. Mayerin teoksista. Dühring arvosteli jyrkästi myös yliopiston oloja. Taantumukselliset professorit ahdistelivat Dühringiiä tämän

arvostelun vuoksi. Heidän aloitteestaan vuonna 1876 häneltä riistettiin mahdollisuus luennoida naislyseossa. Mekaniikan historian toisessa painoksessa (1877) ja naisten sivistykselle omistetussa kirjassaan (1877) Dühring toisti syytöksensä entistä jyrkemässä muodossa. Heinäkuussa 1877 Filosofian tiedekunnan vaatimuksesta häneltä riistettiin oikeus toimia opettajana yliopistossa. Dühringin erottaminen aiheutti meluisan protestikampanjan hänen kannattajiensa taholta. Myös laajat demokraattiset piirit tuomitsivat tämän mielivaltaisen teon.

E. Schweninger, joka oli vuodesta 1881 Bismarckin yksityislääkärinä, nimitettiin 1884 Berliinin yliopiston professoriksi.

- ¹⁰⁴ Engels tarkoittaa L. H. Morganin tärkeintä teosta *Ancient Society or Recerches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization* (Muinainen yhteiskunta eli luonnonvaraisuudesta barbaarisuuden kautta siviilisaatioon johtaneen ihmiskehityksen linjojen tutkiminen), joka julkaistiin Lontoossa 1877.
- ¹⁰⁵ *Engels. Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats. Hottingen — Zürich 1884* (Ks. *Marx, Engels. Valitut teokset kolmessa osassa, 3. osa, s. 173—301*).
- ¹⁰⁶ Engels lopetti työnsä Manchesterin kauppayhtiössä 1. heinäkuuta 1869 ja muutti Lontooseen 20. syyskuuta 1870.
- ¹⁰⁷ Maanviljelyskemialle omistetun perusteoksensa johdannossa tieteellisten katsomustensa kehityksestä puhuessaan J. Liebig huomauttaa: »Kemia kehittyi uskomattoman nopeasti ja ne kemistit, jotka haluavat pysyä sen mukana, elävät jatkuvasti sulkasadon kautta. Lentämistä varten kelpaamattomat höyhenet putoavat pois siivistä, mutta niiden tilalle kasvavat uudet höyhenet ja lento tulee voimakkaammaksi ja helpommaksi.» Ks. *J. Liebig. Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie* (Kemia sovellettuna maanviljelykseen ja fysiologiaan), 7. painos, Braunschweig 1862, 1. osa, s. 26.
- ¹⁰⁸ Tarkoitetaan saksalaisen sosiaalidemokraatin H. W. Fabianin kirjettä Marxille marraskuun 6. päivältä 1880 (vertaa Engelsin kirjeitä Kautskylle huhtikuun 11. päivältä 1884, Bernsteinille syyskuun 13. päivältä 1884 ja Sorgelle kesäkuun 3. päivältä 1885). Engels puhuu $\sqrt{-1}$:stä Anti-Dühringin ensimmäisen jakson 12. luvussa (ks. tätä osaa, s. 305).
- ¹⁰⁹ Engels tarkoittaa Haeckelin mielipiteitä, jotka hän esittää neljännen »Goethen ja Okenin kehitysteoriat» nimisen luennon lopussa. Ks. *E. Haeckel. Natürliche Schöpfungsgeschichte* (Luonnollinen luomishistoria), 4. painos, Berliini 1873, s. 83—88.
- ¹¹⁰ Hegelin ja Helmholtzin lausuntoja voimasta Engels käsittelee *Luonnon dialektiikassa, luvussa »Liikkeen perusmuodot»*. (Ks. *F. Engels. Luonnon dialektiikka, kustannusliike Edistys, Moskova 1971, s. 98—102*).

- ¹¹¹ Kantin nebulaariteoriasta ks. selitystä 123. Kantin vuorovesikitkateoriasta ks. Luonnon dialektiikassa lukua »Vuorovesikitka» (*F. Engels*. Luonnon dialektiikka, s. 126—132).
- ¹¹² Kysymyksessä ovat Engelsin Luonnon dialektiikka ja Marxin matemaattiset käsikirjoitukset. Marxin matematiikkaa käsittelevät käsikirjoitukset (yli 1000 liuskaa) ovat 1850-luvun jälkipuoliskon ja 1880-luvun alkupuoliskon väliseltä ajalta.
- ¹¹³ Engels tarkoittaa englantilaisen fyysikon T. Andrewsin (1869), ranskalaisen fyysikon L. P. Cailletetin ja sveitsiläisen fyysikon R. P. Pictetin (1877) teoksia.
- ¹¹⁴ Tarkoitetaan ensimmäisessä tapauksessa nokkaeläintä ja toisessa nähtävästi *archaeopteryxia*.
- ¹¹⁵ R. Virchowin teorian mukaan eläinyksilö jakautuu kudoksiin, kudokset jakautuvat solualueisiin ja solualueet erillisiin soluihin. Näin ollen eläinyksilö on erillisten solujen mekaaninen summa. Tämä teoria on esitetty hänen kirjassaan *Die Cellularpathologie*, jonka ensimmäinen painos ilmestyi 1858 (ks. R. Virchow, *Die Cellularpathologie*, 4. Aufl., Berlin 1871, s. 17).
- Puhuessaan tämän teorian »edistyksellisestä» luonteesta Engels viittaa siihen, että Virchow kuuluu saksalaiseen porvarilliseen *progresstistiseen puolueeseen*, jonka perustajia ja huomattavia toimihenkilöitä Virchow oli. Puolue perustettiin kesäkuussa 1861. Sen ohjelmaan sisältyi mm. sellaisia vaatimuksia kuin Saksan yhdistyminen Preussin johdolla ja paikallisen itsehallinnan periaatteen toteuttaminen.
- ¹¹⁶ Tähän kohtaan teoksessa Sosialismin kehitys utopiasta tieteeksi Engels antaa selityksen, jossa on vastaava sitaatti Hegelin teoksesta *Historian filosofia*, 4. osa, 3. osasto, 3. luku. Ks. *G. W. F. Hegel*. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (Luentoja historian filosofiasta), Teokset, 9. osa, 2. painos, Berliini 1840, s. 535—536.
- ¹¹⁷ Rousseauin teorian mukaan ihmiset elivät alussa luonnollisessa tilassa, jossa olivat tasa-arvoisia. Yksityisomaisuuden syntyminen ja varallisuuseroihin perustuvan eriarvoisuuden kehitys johti ihmisten siirtymiseen luonnollisesta tilasta yhteiskunnalliseen tilaan ja yhteiskunnalliseen sopimukseen perustuvan valtion muodostumiseen. Myöhemmin poliittisen eriarvoisuuden kehittyminen johtaa yhteiskunnallisen sopimuksen rikkomiseen ja uuden oikeudettomuustilan muodostumiseen. Tämän viimeksi mainitun poistaminen on uuteen yhteiskunnalliseen sopimukseen perustuvan järjennukaisen valtion tehtävä.
- Tätä teoriaa on kehitetty Rousseauin teoksissa *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes* (Mietteitä ihmisten eriarvoisuuden alkuperästä ja perusteista), Amsterdam 1755 ja *Du contract social; ou, Principes du droit politique* (Yhteiskunnallisesta sopimuksesta eli Poliittisen oikeuden periaatteet), Amsterdam 1762.

- ¹¹⁸ Engels tarkoittaa »todellisia levellereitä» (»todellisia tasoittajia») eli »diggereitä» (»kaivajia»), äärimmäisvasemmistolaisen virtauksen edustajia 17. vuosisadan Englannin porvarillisen vallankumouksen aikana. Maaseudun ja kaupungin köyhimpien kerrosten etuja edustaneet »diggerit» vaativat maan yksityisomistuksen poistamista, julistivat primitiiviseen tasanjakoon perustuvan kommunismin aatteita ja yrittivät toteuttaa no käytännössä kyntämällä kollektiivisesti yhteisöjen maat.
- ¹¹⁹ Engels tarkoittaa ennen kaikkea utopistisen kommunismin edustajien T. Moren (*Utopia*, julkaistu 1516) ja T. Campanellan (*Civitas solis poetica*, julkaistu 1623) teoksia.
- ¹²⁰ D. Diderotin dialogi *Le neveu de Rameau* valmistui vuoden 1762 tienoilla ja myöhemmin tekijä muokkasi sitä uudelleen kahdesti. Ensi kertaa se julkaistiin Goethen saksantamana 1805 Leipzigissä. Alkuperäisenä ranskankielisenä se julkaistiin kirjassa *Oeuvres inédites de Diderot* (Diderotin julkaisemattomia teoksia), Pariisi 1821, joka todellisuudessa ilmestyi 1823.
- ¹²¹ *Aleksandrialainen kausi* tieteen kehityksessä alkoi kolmannelta vuosisadasta eaa. ja kesti seitsemänteen vuosisataan. Se sai nimensä Egyptin Aleksandrian kaupungista (Välimeren rannikolla), joka oli sen ajan suurimpia kansainvälisten taloussuhteiden keskuksia. Aleksandrialaisena kautena kehittyivät nopeasti useat tieteet: matematiikka ja mekaniikka (Eukleides ja Arkhimedes), maantiede, tähtitiede, anatomia, fysiologia ym.
- ¹²² Mattouksen Evankeliumi, 5. luku, 37. virsi.
- ¹²³ Kantin nebulaariteoria, jonka mukaan aurinkokunta on kehittynyt alkusumusta (lat. nebula — sumu), on esitetty hänen teoksessaan *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt* (Yleinen luonnollinen taivaan historia ja teoria eli Koko maailman rakenteen ja mekaanisen syntyperän esitys Newtonin teorian mukaan), Königsberg ja Leipzig 1755. Kirja julkaistiin nimettömänä.
- Laplacen hypoteesi aurinkokunnan muodostumisesta oli ensi kerran esitetty hänen teoksensa *Exposition du système du monde* viimeisessä luvussa (Maailman järjestelmän esitys), 1. ja 2. osat, Pariisi, Ranskan Tasavallan 4. vuosi (1796).
- Vuonna 1864 englantilainen tähtitieteilijä W. Huggins todisti spektroskooppisesti, että maailman avaruudessa on hehkuvia kaasuja, jotka muistuttavat Kantin ja Laplacen nebulaariteorian edellyttämää alkusumua. Hän käytti tähtitieteessä laajasti G. Kirchhoffin ja R. Bunsenin vuonna 1859 kehittämää spektraalianalyysia. Engels käytti tässä A. Secchin kirjaa *Aurinko* (ks. *A. Secchi. Die Sonne*, Braunschweig 1872, s. 787—790).
- ¹²⁴ Jo ensimmäiseen Sosialismin kehitys utopiasta tieteeksi teoksen saksankieliseen painokseen (1882) Engels teki olennaisen

täsmennyksen kirjoittamalla tämän kohdan seuraavasti: »koko siihenastinen historia paitsi alkukantaista tilaa, oli luokkataistelujen historiaa».

- ¹²⁵ *E. Dühring*. *Cursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung* (Tieteellisenä maailmankatsomuksena ja elämän kehityksenä olevan filosofian kurssi), Leipzig 1875.

E. Dühring. *Cursus der National- und Socialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik Kansan- ja yhteiskuntaloustieteen kurssi finanssipolitiikan kysymykset mukaan luettuna*, 2. painos, Leipzig 1876. Kirjan ensimmäinen painos ilmestyi Berliinissä 1873.

E. Dühring. *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus* (Kansantaloustieteen ja sosialismin kriittinen historia), 2. painos, Berliini 1875. Kirjan ensimmäinen painos ilmestyi Berliinissä 1871.

- ¹²⁶ *Falansterit*, palatsit joissa ranskalaisen utopistisocialistin Ch. Fourierin käsityksen mukaan piti asua ja työskennellä tuotanto- ja kulutusyhtymien jäsenten ihanteellisessa socialistisessa yhteiskunnassa.

- ¹²⁷ *G. W. F. Hegel*. *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (Filosofian lyhyt ensyklopedia), Heidelberg 1817. Tämä teos koostuu kolmesta osasta: 1) logiikka, 2) luonnou filosofia, 3) hengen filosofia.

Kirjoittaessaan Anti-Dühringiä Engels käytti Hegelin töitä pääasiallisesti Teoksista, jotka Hegelin oppilaat julkaisivat hänen kuolemansa jälkeen.

- ¹²⁸ »Hegelin koulukunnan ikuiseksi juutalaiseksi» Engels nimittää Micheletä nähtävästi tämän järkkymättömästä uskollisuudesta pintapuolisesti ymmärretylle hegeliläisyydelle. Esimerkiksi vuonna 1876 Michelet alkoi julkaista viisiosaista Filosofian järjestelmää, jonka rakenne noudatti Hegelin Ensyklopedian rakennetta. Ks. *C. L. Michelet*. *Das System der Philosophie als exacter Wissenschaft enthaltend Logik, Naturphilosophie und Geistesphilosophie* (Eksaktisena tieteenä olevan filosofian järjestelmä, johon kuuluvat logiikka, luonnonfilosofia ja hengetilfilosofia), 1.—5. osat, Berliini 1876—1881).

Ikuinen juutalainen eli *Ahasverus* keskiaikaisen tarun sankari. Kristusta vastaan tekemästä rikkomuksesta Ahasverus tuomittiin ikuisesti vaeltamaan.

- ¹²⁹ Valmistaessaan 1885 Anti-Dühringin toista painosta Engels aikoi antaa tähän kohtaan selityksen, jonka luonnoksen (»Matematiikan äärettömän esikuvista todellisessa maailmassa») hän myöhemmin liitti Luonnon dialektiikkaan (ks. *F. Engels*. *Luonnon dialektiikka*, s. 327—335).

- ¹³⁰ Vihkaus preussilaisten orjamaiseen nöyryyteen. He hyväksyivät perustuslain, jonka kuningas antoi 5. joulukuuta 1848 Preussin perustavan kokouksen hajottamisen yhteydessä. Perus-

- tuslain, jonka laatimiseen osallistui taantumuksellinen ministeri Manteuffel, Fredrik Vilhelm IV hyväksyi lopullisesti 31. tammikuuta 1850.
- ¹³¹ Ks. *Hegel*. Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften, 188. §; Wissenschaft der Logik, 3. kirja, 1. osasto, 3. luku, pykälä olemassaolevan olemisen päätelmän neljänestä kaavasta ja 3. osasto, 2. luku, pykälä väitelmästä.
- ¹³² Anti-Dühringin ensimmäisessä jaksossa kaikki viittaukset sivuihin tarkoittavat Dühringin kirjaa Filosofian kurssi.
- ¹³³ Engels luettelee Euroopan sotien suurimpia taisteluja Euroopan sodissa 19. vuosisadalta.
Austerlitzin taistelu 2. joulukuuta 1805 toisaalta venäläisten ja itävaltalaisien ja toisaalta ranskalaisten joukkojen välillä päättyi Napoleon I voittoon.
Jenän taistelu 14. lokakuuta 1806 Napoleonin johtaman Ranskan armeijan ja preussilaisten joukkojen välillä päättyi Preussin armeijan tappioon. Taistelun jälkeen Preussi antautui napoleonilaiselle Ranskalle.
Königrätzin (nyk. Hradec Králové) *taistelu* 3. heinäkuuta 1866 Böömissä toisaalta itävaltalaisien ja saksilaisten joukkojen ja toisaalta preussilaisten joukkojen välillä oli ratkaiseva taistelu Itävallan ja Preussin sodassa 1866, joka päättyi Preussin voittoon. Taistelu tunnetaan myös nimellä Sadowan taistelu.
Sedanin taistelu 1.—2. syyskuuta 1870, jossa Preussin joukot aiheuttivat tappion ranskalaiselle Mac-Mahonin johtamalle armeijalle ja pakottivat sen antautumaan, oli ratkaiseva taistelu Ranskan ja Preussin sodassa 1870—1871.
- ¹³⁴ *G. W. F. Hegel*. Wissenschaft der Logik (Logiikka), Nürnberg 1812—1816. Teos koostuu kolmesta kirjasta: 1) objektiivinen logiikka, oppi olemisesta (julkaistu 1812); 2) objektiivinen logiikka, oppi olemuksesta (julkaistu 1813); 3) subjektiivinen logiikka eli oppi käsitteestä (julkaistu 1816).
- ¹³⁵ *Hegel*. Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften, 94. §.
- ¹³⁶ *Kant*. Kritik der reinen Vernunft, Riga 1781, S. 426—433.
- ¹³⁷ Kysymyksessä ovat Dühringin hyökkäilyt suuren saksalaisen matemaatikon K. F. Gaussin epäeuklidisen geometrian, moniulotteisen avaruuden geometrian rakennetta koskevia aatteita vastaan.
- ¹³⁸ Ks. *Hegel*. Wissenschaft der Logik, 2. kirja, »Oppi olemuksesta», alku.
 Myöhäisen Schellingin kategoriasta »olemista edeltävä oleminen» ks. Engelsin teoksesta »Schelling und die Offenbarung».
- ¹³⁹ Ajatuksen liikkeen häviämättömydestä Descartes esitti Traktaatissa valosta (vuosina 1630—1633 kirjoitetussa ja hänen kuolemansa jälkeen 1664 julkaistussa teoksen ensimmäisessä osassa »Maailma») ja hänen kirjeessään de Bonnelle huhtikuun

30. päivästä 1639. Tämä ajatus on esitetty täydellisemmin kirjassa: *R. Des-Cartes. Principia Philosophiae* (Filosofian alkeet), Amsterdam 1644, toinen osa, 36. §.

- ¹⁴⁰ Kopernikuksen maailmanjärjestyksestä, Engels kirjoitti 1886 teoksessaan Ludwig Feuerbach ja klassisen saksalaisen filosofian loppu seuraavaa: »Kopernikuksen aurinkokuntajärjestelmä oli kolmesataa vuotta hypoteesi, josta voitiin lyödä vetoa sata, tuhat, kymmentuhatta yhtä vastaan, mutta kuitenkin vasta hypoteesi. Mutta kun tämän järjestelmän tarjoamien todisteiden nojalla Leverrier ei ainoastaan osoittanut, että täytyi olla olemassa eräs tuntematon kiertotähti, vaan laski vielä paikan-kin, missä tämän kiertotähden piti taivaalla sijaita, ja kun Galle sitten todellakin löysi tämän kiertotähden, niin Kopernikuksen järjestelmä oli todistettu oikeaksi.» (ks. *K. Marx, F. Engels. Valitut tookset kolmessa osassa, 3. osa, s. 313*). Kiertotähti Neptunuksen, josta tässä on kysymys, löysi 1846 Berliinin observatorion havainnontekijä Johann Galle.
- ¹⁴¹ *Rosinante*, Don Quijoten ratsu Cervantesin romaanissa Don Quijote.
- ¹⁴² Täsmennettyjen tietojen mukaan 100°:ssa veden muuntumislämpö on 538,9 grammakaloria.
- ¹⁴³ Valmistaessaan 1885 Anti-Dühringin toista painosta Engels aikoi antaa tähän kohtaan selityksen, jonka luonnoksen »Mekaanisesta luonnonkäsityksestä» hän liitti Luonnon dialektiikan aincistoihin (*F. Engels. Luonnon dialektiikka, s. 308—314*).
- ¹⁴⁴ *Ch. Darwin. The Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life.* (Lajien synty luonnollisen valinnan kautta eli luonnon suosimien rotujen säilyminen taistelussa olemassaolosta), 6. painos, Lontoo 1872, s. 428); kursivointi Engelsin. Tämä on kirjan viimeinen painos, johon Darwin teki lisäyksiä ja korjauksia. Kirjan ensimmäinen painos nimellä »On the Origin of Species» etc. (Lajien synty jne.) ilmestyi Lontoossa 1859. Alempana sivulla 256 puhuessaan Darwinin opista Engels pitää lähtökohtana viimeistä painosta.
- ¹⁴⁵ *E. Haeckel Natürliche Schöpfungsgeschichte. Gemeinverständliche wissenschaftliche Vorträge über die Entwicklungslehre im Allgemeinen und diejenige von Darwin, Goethe und Lamarck im Besonderen* (Luonnollinen luomishistoria. Yleistajuisia tieteellisiä luentoja polveutumisopista yleensä ja eritoten Darwinin, Goethen ja Lamarckin polveutumisopista), 4. painos, Berliini 1873. Kirjan ensimmäinen painos ilmestyi Berliinissä 1868.
- Protistit*, Haeckelin luokittelun mukaan laaja alkueliöiden ryhmä, johon kuuluvat sekä yksisoluiset että soluttomat eliöt ja joka muodostaa orgaanisen luonnon kolmannen valtakunnan rinnan kahden monisoluisen (kasvien ja eläinten) muodostaman valtakunnan kanssa.

Moneerit, Haeckelin mukaan tumaton ja kerrassaan rakenteeton valkuaisainekokkare, jolle ovat ominaisia kaikki elintoinnit: ravinnonotto, liikunta, ärsyyntyvyys, lisääntyminen. Haeckel jakoi moneerit alkuperäisiin, nykyään sukupuuttoon kuolleisiin moneereihin, jotka olivat alkusynnyin tuloksena syntyneitä (archigoniset moneerit), ja nykyisiin, vielä eläviin moneereihin. Edelliset olivat orgaanisen luonnon kolmen valtakunnan kehityksen lähtökohta. Solu on kehittynyt archigoni-sesta moneerista. Jälkimmäiset kuuluvat protisteihin ja muodostavat sen ensimmäisen, alkeellisimman luokan. Haeckelin mukaan nykyisiä moneereja edustavat eri lajit: Protamoeba primitiva, Protomyxa aurantiaca, Bathybius Haeckelii.

Haeckel otti käyttöön termit »protistit» ja »moneerit» 1866 kirjassaan *Generell Morphologie der Organismen* (Eliöiden yleinen morfologia), mutta ne eivät vakiintuneet. Haeckelin protisteina pitämät eliöt luokitellaan nykyään joko kasveiksi tai eläimiksi. Moneerien olemassaolo ei ole tullut todistetuksi. Itse yleisaate solurakenteisten eliöiden kehityksestä solua edeltäneistä muodostelmista sekä ajatus alkuperäisten elävien olentojen luokittelusta kasveiksi ja eläimiksi ovat saaneet yleisen tunnustuksen.

- ¹⁴⁶ *Nibelungin sormus*, Richard Wagnerin monumentaalinen oopperasarja, johon kuuluu neljä musiikinäytelmää: Reininkulta, Valkyyria, Siegfried ja Jumalten tuho. Vuonna 1876 näytelmällä Nibelungin sormus avattiin Wagnerin teatteri Bayreuthissa.

»*Tulevaisuuden komponentiksi*» Engels nimittää tässä leikillä Wagneria, jonka musiikkia Wagnerin vastustajat nimittivät ironisesti »tulevaisuuden musiikiksi», mihin antoi aihetta hänen kirjansa *Tulevaisuuden taideteos* (*R. Wagner. Das Kunstwerk der Zukunft*, Leipzig 1850).

- ¹⁴⁷ *Eläinkasvit* (Pflanzentiere), näin nimitettiin 1500-luvulta alkaen selkärangattomien eläinten ryhmää (pääasiallisesti sienieläimiä ja onteloeläimiä), joiden eräitä piirteitä pidettiin kasveille ominaisina (esim. alustaansa kiinnittyminen). Siksi eläinkasveja pidettiin kasvien ja eläinten välimuotona. 1800-luvun puolivälistä termiä käytettiin onteloeläimet-termin synonyymina. Nykyään sana on jäänyt pois käytöstä.
- ¹⁴⁸ Mainittu luokittelu on annettu kirjassa: *T. H. Huxley. Lectures on the Elements of Comparative Anatomy* (Luontoja vertailevan anatomian elementeistä, Lontoo 1864, 5. luento). Tähän luokitteluun pohjautuu H. A. Nicholsonin kirja *Eläintieteen käsikirja* (ensimmäinen painos ilmestyi 1870), jota Engels käytti Anti-Dühringä kirjoittaessaan.
- ¹⁴⁹ *Trauben keinoitekoiset solut*, epäorgaanisia muodostumia, elävien solujen malleja, joilla on kyky jäljitellä aineenvaihduntaa ja kasvua ja joiden avulla tutkitaan erinäisiä elollisten ilmiöiden puolia. Niitä kehitti saksalainen komisti ja fysiologi M. Traube sekoittamalla kolloidiliuoksia. Traube teki selostuksen kokeis-

taan 23. syyskuuta 1874 saksalaisten luonnontutkijoiden ja lääkäreiden 47. kongressissa Breslaussa. Marx ja Engels arvostivat korkealle Trauben löytöä (ks. 18. kesäkuuta 1875 päivättyä Marxin kirjetä P. L. Lavroville ja 21. tammikuuta 1877 päivättyä kirjetä W. A. Freundille).

- ¹⁵⁰ Engels kertoo tässä »Nature» aikakausjulkaisussa 16. marraskuuta 1876 julkaistun kirjoituksen sisällöstä. Siinä kerrottiin D. I. Mendelejevin puheesta, jonka hän piti 3. syyskuuta 1876 Varsovassa venäläisten luonnontutkijoiden ja lääkäreiden 5. edustajakokouksessa. Mendelejev kertoi yhdessä J. J. Boguskin kanssa 1875—1876 suorittamiensa Boyle—Mariotten lain tarkastusta koskevien kokeiden tuloksista.

Tämän selityksen Engels kirjoitti nähtävästi lukiessaan Anti-Dühringin kyseisen luvun korrehtuuria. Tämä luku julkaistiin »Vorwärts» lehdessä 28. helmikuuta 1877. Selityksen suluissa olevan loppuosan Engels lisäsi vuonna 1885 valmistellessaan Anti-Dühringin toista painosta.

- ¹⁵¹ *Goethe*. Faust, 1. osa, 3. näytös (»Lukukammio»).
- ¹⁵² Raamattu, toinen Mooseksen kirja, 20. luku, 15. ja viides Mooseksen kirja, 5. luku, 19.
- ¹⁵³ *Goethe*. Faust, 1. osa, 2. ja 3. näytös (»Ulkopuolella kaupunginporttia» ja »Lukukammio»).
- ¹⁵⁴ Rousseau'n teos Mietteitä ihmisten eriarvoisuuden alkuperästä ja perusteista kirjoitettiin 1754 ja julkaistiin 1755 (ks. selitystä 117).
- ¹⁵⁵ Tarkoitetaan M. Stirnerin kirjaa *Der Einzige und sein Eigentum* (Ainoa ja hänen omaisuutensa), Leipzig 1845. Marx ja Engels antoivat tälle teokselle murhaavan arvostelun Saksalaisessa ideologiassa (*Marx — Engels. Werke. Bd. 3, S. 101—436*).
- ¹⁵⁶ Kysymyksessä ovat tapahtumat ajalta, jolloin tsaristinen Venäjä valtasi Keski-Aasiaa. Hivan retken aikana 1873 kenraali Kauffmannin käskystä kenraali Golovatševin johtama venäläisten sotilaiden joukko suoritti heinä—elokuussa rankaisuretken turkmenialaista omudien heimoa vastaan. Retki oli äärimmäisen julma. Peruslähteenä josta Engels on lainannut tiedot näistä tapahtumista, oli nähtävästi Venäjällä olleen amerikkalaisen diplomaatin E. Schuylerin kirja *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. In two volumes. Vol. 2, London 1876, p. 356—359*.
- ¹⁵⁷ *K. Marx. Das Kapital, Bd. 1, 2. Aufl., Hamburg 1872, S. 36* (*K. Marx. Pääoma, 1. osa, s. 66*). Anti-Dühringissä Engels siteeraa Pääoman 1. osaa toisen saksankielisen painoksen mukaan. Ainoastaan toisen osaston 10. luvussa, kun hän muunteli tätä lukua Anti-Dühringin kolmatta painosta varten, Engels käytti Pääoman 1. osan kolmatta saksankielistä painosta.

- ¹⁵⁸ Lassalle pidätettiin helmikuussa 1848. Häntä syytettiin siitä, että hän oli ylllyttänyt varastamaan asiapapereita sisältävän lippaan käyttäkseen asiapapereita kreivitär Hatzfeldtin avioerojutussa, jossa hän toimi asianajajana 1846—1854. Lassallen oikeusjuttu oli 5.—11. elokuuta 1848. Valamiesoikeus julisti Lassallen syyttömäksi.
- ¹⁵⁹ *Code pénal*, Ranskan rikoslakikokoelma, joka hyväksyttiin 1810 ja otettiin käyttöön 1811 Ranskassa ja ranskalaisten valloittamilla Saksan länsi- ja lounaisosan alueilla. Siviililakikokoelman ohella se oli voimassa Reinin provinssissa myös sen jälkeen, kun se liitettiin Preussiin vuonna 1815.
- ¹⁶⁰ *Code Napoléon* (Napoleonin lakikokoelma), 1804 hyväksytyy Ranskan siviililakikokoelma (Code civil).
Anti-Dühringin tässä kohdassa Engels puhuu Napoleonin lakikokoelmasta laajassa merkityksessä tarkoittaen Napoleonin aikana vuosina 1804—1810 hyväksytyä viittä lakikokoelmaa: siviililakikokoelmaa, prosessuaalista siviililakikokoelmaa, kauppalakikokoelmaa, rikoslakikokoelmaa ja prosessuaalista rikoslakikokoelmaa.
- ¹⁶¹ Siitä että tietämättömyys ei ole todistusperuste, Spinoza puhuu Etiikassaan (ensimmäinen osa, lisäys) vastustaen niitä pappisteologisen luonnonkäsityksen edustajia, jotka asettivat »jumalan tahdon» kaikkien ilmiöiden alkusyyksi ja joiden ainoana todistuskeinona oli vetoaminen muiden syiden tietämättömyyteen.
- ¹⁶² *Corpus juris civilis*, keisari Justinianuksen aikana 6. vuosisadalla koottu siviililakikokoelma, joka säännösteli varallisuussuhteita Rooman orjayhteiskunnassa.
- ¹⁶³ Laki syntymisen, avioliiton ja kuoleman pakollisesta rekisteröimisestä siviilirekisteritoimistossa hyväksyttiin Preussissa Bismarckin aloitteesta. Se vahvistettiin lopullisesti 9. maaliskuuta ja astui voimaan 1. lokakuuta 1874. Helmikuun 6. päivänä 1875 julkaistiin samanlainen laki koko Saksan valtakunnalle. Tämä laki kielsi kirkolta yllä mainitut rekisteröimiset ja täten rajoitti huomattavasti sen vaikutusta ja tuloja. Se oli suunnattu pääasiallisesti katolista kirkkoa vastaan ja oli olennaisena renkaana Bismarckin niin sanotussa »kulttuuritaistelussa» (»kulturkampf»).
- ¹⁶⁴ Kysymyksessä ovat Brandenburg, Itä-Preussi, Länsi-Preussi, Poznan, Pommeri ja Sleesia, jotka kuuluivat Preussin kuninkaskuntaan vuoden 1815 Wienin kongressin asti. Näiden maakuntien joukkoon ei kuulunut mm. taloudellisesti, poliittisesti ja kulttuurisesti kehittyneempi Reinin maakunta, joka liitettiin Preussiin 1815.
- ¹⁶⁵ *Personallinen yhtälö*, systemaattinen virhe, joka tehdään taivaankappaleen tietyn tason läpäisyhetkeä määriteltäessä. Se riippuu havainnontekijän psyykkisistä ja fysiologisista ominaisuuksista ja läpäisyhetken rekisteröintitavasta.

- ¹⁶⁶ *Hegel*. Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften, 147. §, lisäys.
- ¹⁶⁷ Työkennellessään tärkeimmän taloustieteellisen teoksensa parissa Marx muutti moneen otteeseen sen jäsenystä. Alkaen vuodesta 1867, jolloin julkaistiin Pääoman 1. osa, Marxin suunnitelmien mukaan koko teos oli julkaistava kolmena osana, neljänä kirjana, joista 2. ja 3. kirja muodostaisivat toisen osan (*K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 18). Marxin kuoleman jälkeen Engels julkaisi 2. ja 3. kirjan toisena ja kolmantena osana. Viimeistä neljättä kirjaa Lisäarvon teoria (Pääoman 4. osa) Engels ei ehtinyt julkaista.
- ¹⁶⁸ Vuonna 1867 aikakauslehdessä »Ergänzungsblätter zur Kenntniss der Gegenwart» (3. osa, 3. vihko, s. 182—186) julkaistiin Dühringin arvostelu Marxin Pääoman 1. osasta.
- ¹⁶⁹ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 281.
- ¹⁷⁰ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 282.
- ¹⁷¹ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 299.
- ¹⁷² Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 282.
- ¹⁷³ Ks. Napoleonin muistelmissa Seitsemäntoista huomautusta Pariisissa 1816 julkaistusta teoksesta Mietteitä sotataidosta, 3. huomautus: Ratsuväki. Julkaistu kirjassa: Mémoires pour servir à l'histoire de France, sous Napoléon, écrits à Sainte-Hélène, par les généraux qui ont partagé sa captivité, et publiés sur les manuscrits entièrement corrigés de la main de Napoléon (Napoleonin hallinnan aikaista Ranskan historiaa valaisevat muistelmat, jotka Napoleonin vangin kohtalon hänen kanssaan jakaneet kenraalit laativat St. Helenan saarella ja jotka Napoleon omakätisesti toimitti). Kenraali kreivi de Montholonin laatima 1. osa, Pariisi 1823, s. 262.
- ¹⁷⁴ Koska tämän sitaatin teksti on annettu Pääoman toisen saksankielisen painoksen (1872) mukaan, se eroaa neljännen saksankielisen painoksen (1890) tekstistä.
- ¹⁷⁵ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 83—85.
- ¹⁷⁶ Osoittaen Pääoman sivun Engels tarkoittaa toista saksankielistä painosta (1872).
- ¹⁷⁷ Eroavuuksista Anti-Dühringissä olevan sitaatin ja neljännen saksankielisen painoksen (1890) kyseisen kohdan välillä ks. selitystä 174.
- ¹⁷⁸ Eroavuuksista Anti-Dühringissä olevan sitaatin ja neljännen saksankielisen painoksen (1890) kyseisen kohdan välillä ks. selitystä 174.
- ¹⁷⁹ Tarkoitetaan Rousseau'n teosta Mietteitä ihmisten eriarvoisuuden alkuperästä ja perusteista (ks. selitystä 117), jonka hän kirjoitti 1754. Alempana Engels siteeraa 1755 julkaistua tämän teoksen toista osaa, s. 116, 118, 146, 175—176, 176—177.

- ¹⁸⁰ *E. Haeckel*. Natürlche Schöpfungsgeschichte, 4 Aufl., Berlin. 1873, S. 590—591. Haeckelin luokittelussa alali on ihmistä välittömästi edeltänyt vaihe. Alali, »puhkekyvyttömät eläinhihmiset», tarkemmin apinaihmiset (pithecanthropus). Haeckelin hypoteesi apinaihmissen ja nykyisen ihmisen välillä olleesta välimuodosta vahvistettiin 1891, jolloin hollantilainen antropologi E. Dubois löysi Jaavan saarelta muinaisimman ihmisfossiilin, jota alettiin nimittää apinaihmiseksi.
- ¹⁸¹ Sanonta »determinatio est negatio» tavataan Spinozan kirjeestä J. Jellesille kesäkuun 2. päivältä 1674 (ks. *B. Spinoza*. Kirjeenvaihto, 50. kirje), jossa sitä käytetään merkityksessä »rajoittaminen on kieltämistä». Sanonta »omnis determinatio est negatio» ja sen selitys »jokainen määrittelemineen on kieltämistä» tavataan Hegelin teoksista, joiden ansiosta ne tulivatkin laajasti tunnetuiksi (ks. *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, 1. osa, 91. §, lisäys; *Die Wissenschaft der Logik*, 1. kirja, 1. osasto, 2. luku, selitys pykälään laadusta; *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, 1. nidos, 1. osa, 1. osasto, 1. luku, pykälä Parmenideksesta).
- ¹⁸² Vihjaus tunnettuun kohtaukseen Molièren komediassa *Porvari aatelismiehenä*, 2. näytös, 6. kohtaus.
- ¹⁸³ Originaalissa »breite Bettelsuppen» (»vuolas almuvelli»), sanonta Goethen tragediasta *Faust*, 1. osa, kuudes kohtaus (»Noitakan keittiö»).
- ¹⁸⁴ *Wagner*, henkilö Goethen tragediasta *Faust*, Faustin oppilas, elämästä eristäytynyt kamarioppinut, skolastikko.
- ¹⁸⁵ Tämä sanonta kuuluu roomalaisen runoilijan Juvenaloksen ensimmäiseen satiiriin.
- ¹⁸⁶ Anti-Dühringin toisessa osastossa lukuun ottamatta 10. lukua, kaikki tällaiset viittaukset sivuihin kuuluvat Dühringin *Kansan- ja Yhteiskuntataloustieteen* kurssin toiseen painokseen.
- ¹⁸⁷ *Matelijat*, näin nimitettiin lahjottavissa olevia lehtimiehiä, jotka toimivat hallituksen etujen mukaisesti.
- ¹⁸⁸ Ks. selitystä 97.
- ¹⁸⁹ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 218.
- ¹⁹⁰ *Robinson Crusoe*, Defoen samannimisen roomaanin pääsankari, *Perjantai*, hänen palvelijansa.
- ¹⁹¹ *E. Dühring*. Die Schicksale meiner socialen Denkschrift für das Preussische Staatsministerium (Preussin ministeriölle osoitetun sosiaalikeskustelun koskevan raporttini kohtalo), Berliini 1868, s. 5.
- ¹⁹² Ts. Dühringin *Kansan- ja yhteiskuntataloustieteen* kurssin toisessa painoksessa (ks. selitystä 125).
- ¹⁹³ Engels käyttää tässä Falstaffin sanoja Shakespearen kronikasta *Kuningas Henrik IV*, ensimmäinen osa, toinen näytös, neljäs

kohtaus: »Vaikka olisi syitä niin taajassa kuin sinivatukoita, niin pakosta en sano syitäni yhdellekään sorkalle».

- 194 *Restaurationiaika*, vuodet 1814—1830, jolloin valta Ranskassa kuului vuoden 1792 porvarillisen vallankumouksen kukistamalle ja jälleen valtaan astuneelle Bourbonin kuningassuvulle. Tarkoitetaan O. Thierryä, F. Guizotia, F. Mignetia ja A. Thiersia.
- 195 Nämä tiedot Engels on ottanut nähtävästi kirjasta: *W. Wachsmuth. Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates (Helleenisen muinaisuuden tutkiminen sen valtiollisuuden kannalta)*, 2. osa, 1. osasto, Halle 1829, s. 44. Alkulahteenä orjien määrästä Korintissa ja Aiginassa Kreikan ja Persian välisten sotien aikana on muinaiskreikkalaisen kirjailijan Athenaioksen teos Oppineet ruokapöydässä, 4. kirja.
- 196 Engels käytti teosta: *G. Hanssen. Die Gehöferschaften (Erbgenossenschaften) im Regierungsbezirk Trier [Maatalousyhtymät (perinnölliset yhdistykset) Trierin piirikunnassa]*, Berliini 1863.
- 197 Ks. *K. Marx. Pääoma*, 1. osa, s. 523—524.
- 198 *Preussin nostoväkijärjestelmä*, järjestelmä jonka puitteissa muodostettiin osa asevoimista vanhempaan ikäluokkaan kuuluvista asevelvollisista; heidät otettiin nostoväkeen sen jälkeen, kun he olivat olleet aktiivipalveluksessa vakinaisessa armeijassa ja määrääjän reservissä. Ensi kertaa nostoväkijärjestelmää käytettiin Preussissa 1813—1814 kansan nostoväkenä taistelussa Napoleonia vastaan. Ranskan ja Preussin sodan (1870—1871) aikana nostoväkeä käytettiin taisteluissa vakinaisten joukkojen ohella.
- 199 Kysymyksessä on Itävallan ja Preussin sota 1866.
- 200 *Saint Privatin taistelussa* 18. elokuuta 1870 saksalaiset joukot saavuttivat suurten menetysten hinnalla voiton ranskalaisten Reinin armeijasta. Historiallisessa kirjallisuudessa tämä taistelu tunnetaan myös Gravelotten taisteluna.
- 201 Max Jähnsin selostus Machiavelli ja yleisen asevelvollisuuden aate oli julkaistu »*Kölnische Zeitungissa*» huhtikuussa 1876. Sitaatissa kursivointi Engelsin.
»*Kölnische Zeitung*» (Kölnin lehti), saksalainen päivälehti, joka ilmestyi tämännimisenä Kölnissä vuodesta 1802; heijasti Preussin liberaalisen porvariston politiikkaa.
- 202 Krimin sota 1853—1856 (Itämainen sota), Venäjän Englantia, Ranskaa, Turkkiä ja Sardiniaa vastaan käymä sota; syntyi sen johdosta että näiden maiden taloudelliset ja poliittiset edut törmäsivät yhteen Lähi-Idässä.
- 203 Kaarisuluissa olevan selityksen loppuosan Engels lisäsi Anti-Dühringin kolmanteen painokseen, joka ilmestyi 1894.

- ²⁰⁴ »Luonnolliseksi dialektiikaksi» Dühring nimitti oman »dialektiikkansa» erotukseksi Hegelin »epäluonnollisesta» dialektiikasta. Ks. *E. Dühring. Natürliche Dialektik. Neue logische Grundlegungen der Wissenschaft und Philosophie.* (Luonnollinen dialektiikka. Tieteen ja filosofian uusia loogisia perusteita), Berliini 1865.
- ²⁰⁵ G. L. Maurerin saman aiheen yhdistämissä teoksissa (12 osaa) on tutkittu keskiajan Saksan maatalous-, kaupunki- ja valtiojärjestelmää. Näitä teoksia ovat: *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt* (Johdanto markki-, talo-, maatalous- ja kaupunkijärjestelmän ja julkisen vallan historiaan), München 1854; *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland* (Markkijärjestelmän historia Saksassa), Erlangen 1856; *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland* (Herraskartanojen, talonpoikaistalojen ja talojärjestelmän historia Saksassa), 1.—4. osa, Erlangen 1862—1863; *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland* (Saksan maatalousjärjestelmän historia), 1.—2. osa, Erlangen 1865—1866; *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland* (Saksan kaupunkijärjestelmän historia), 1.—4. osa, Erlangen 1869—1871. Ensimmäisessä, toisessa ja neljännessä mainituista teoksista saksalainen markkijärjestelmä on erityisen tutkimuksen kohteena.
- ²⁰⁶ Heinen runosta Kobes I.
- ²⁰⁷ Engels ironisesti muuttaa Henrik LXXII titteliä. Tämä oli toinen kahdesta hallitsevasta nuoremman sukuhaaran Reussruhtinaasta (Reuss—Lobenstein—Eberswald). Greiz oli Reussin vanhemman sukuhaaran ruhtinaskunnan pääkaupunki (Reuss—Greiz). Schleiz, yksi Reussin ruhtinaiden nuoremman sukuhaaran maa-alueista (Reuss—Schleiz), jota Henrik LXXII ei omistanut.
- ²⁰⁸ *Gaius Plinius Secundus. Naturalis historia* (Luonnollinen historia), 18. kirja, 35. §.
- ²⁰⁹ Saunonta Fredrik Vilhelm IV uutenavuotena Preussin armeijalle lähettämästä kirjeestä (1. tammikuuta 1849).
- ²¹⁰ Ks. *K. Marx. Pääoma*, 1. osa, s. 672.
- ²¹¹ *F. E. Rochow. Der Kinderfreund. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen. Lasten ystävä* (Lukukirja maaseutukouluja varten), Brandenburg ja Leipzig 1776.
- ²¹² Kysymyksessä on Eukleideen teos *Alkeet* (siihen kuuluu 13 kirjaa), jossa on esitetty antiikkisen matematiikan perusteet.
- ²¹³ *P. J. Proudhon. Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement* (Mitä on omaisuus? eli Tutkimus oikeuden ja vallan periaatteesta), Pariisi 1840, s. 2.

- ²¹⁴ *D. Ricardo*. On the Principles of Political Economy, and Taxation (Kansantalouden ja verotuksen periaatteet), 3. painos, Lontoo 1821, s. 1.
- ²¹⁵ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 53.
- ²¹⁶ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 53.
- ²¹⁷ Marxin Gothan ohjelman arvostelua teoksen 1. osassa arvoistellaan seikkaperäisesti lassallelaista tunnusta »täydestä» eli »supistamattomasta luotosta». Ks. tätä osaa, s. 534—539.
- ²¹⁸ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 141.
- ²¹⁹ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 155.
- ²²⁰ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 158—159.
- ²²¹ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 161—162.
- ²²² Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 160.
- ²²³ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 160—161.
- ²²⁴ Muunneltu sanonta roomalaisen näytelmäkirjailijan Terentiuksen komediasta *Adelphoe*, viides näytös, kolmas kohtaus.
- ²²⁵ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 218.
- ²²⁶ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 193.
- ²²⁷ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 205.
- ²²⁸ Eroavuuksista tämän sitaatin ja neljännen saksankielisen painoksen (1890) kyseisen kohdan välillä ks. selitystä 174.
- ²²⁹ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 506—507.
- ²³⁰ Ks. selitystä 167.
- ²³¹ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 289—290.
- ²³² Raamatun mukaan israelilaisen sotapäällikön Joosua-vainajan joukot olivat saartaneet Jerikon kaupungin ja linnoituksen luoksepääsemättömät muurit romahtivat pyhien torvien äänestä (Raamattu, Joosua-vainajan kirja, 6. luku).
- ²³³ Ks. selitystä 133.
- ²³⁴ *Rodberus*. Sociale Briefe an von Kirchmann. Zweiter Brief: Kirchmann's sociale Theorie und die meinige (Sosiaaliset kirjeet von Kirchmannille. Toinen kirje: Kirchmannin sosiaalinen teoria ja minun sosiaalinen teoriani). Berliini 1850, s. 59. Kursivointi Engelsin.
- ²³⁵ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 465 seur.
- ²³⁶ *Uskollinen Eckart*, keskiajan saksalaisten tarujen sankari, uskollinen ihminen, luotettava vartija. Legendassa Tannhäuserista hän on vartiossa Venuksen vuoren luona ja varoittaa kaikkia tulijoita Venuksen lumojen vaarallisuudesta.
- ²³⁷ Ks. selitystä 182.

- ²³⁸ »*Volks-Zeitung*» (Kansan lehti), saksalainen demokraattinen päivälehti, ilmestyi Berliinissä vuodesta 1853. Kirjeessään Marxille syyskuun 15. päivältä 1860 Engels mainitsi tämän lehden »viisastelevasta typeryydestä».
- ²³⁹ Vihjaus Dühringin kirjaan *Kritische Grundlegung der Volkswirtschaftslehre* (Kansantaloutta koskevan opin kriittisistä perusteista), joka julkaistiin Berliinissä 1866. Dühring viittaa tähän teokseen Johdannossa tässä siteerattuun kirjaan *Kansantaloustieteen ja sosialismin kriittinen historia* (2. painos).
- ²⁴⁰ *A. Smith. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Tutkimus kansojen varallisuuden luonteesta ja syistä), 1. osa, Lontoo 1776, s. 63—65.
- ²⁴¹ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 333.
- ²⁴² Ks. *Marx. Zur Kritik der Politischen Oekonomie* (Poliittisen taloustieteen arvostelua), ensimmäinen vihko, Berliini 1859, s. 29. Ks. tämän laitoksen 4. osaa, s. 42.
- ²⁴³ Ainoa ja hänen omaisuutensa, M. Stirnerin tärkeimmän teoksen nimi (ks. selitystä 155). Samoin kuin Dühringillä hänellä oli suuret luulot itsestään.
- ²⁴⁴ *Aristoteles. De republica*, lib. I, cap. 9. In: *Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri*. T. X, Oxonii 1837, p. 13 (*Aristoteles. Poliitiikka*, 1. kirja, 9. luku. Kirjassa: *Aristoteles. Teokset*, 1, Bekkerin julkaisu, 10. osa, Oxford 1837, s. 13). Marx lainaa sitä teoksissaan Poliittisen taloustieteen arvostelua ja Pääoma (Ks. tämän laitoksen 4. osaa, s. 15 sekä *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 90).
- ²⁴⁵ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 333—334.
- ²⁴⁶ Marx tarkoittaa Platonin teosta *Valtio*, 2. kirja.
- ²⁴⁷ Marx tarkoittaa Ksenofonin teosta *Kyrupaideia*, 8. kirja, 2. luku.
- ²⁴⁸ Ks. *W. Roscher. System der Volkswirtschaft* (Kansantalouden järjestelmä), 1. osa, 3. painos, Stuttgart ja Augsburg 1858, s. 86.
- ²⁴⁹ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 666—670.
- ²⁵⁰ *Aristoteles. De republica*, lib. I, cap. 8—10.
- ²⁵¹ Marx tarkoittaa Aristoteleen teosta *Nikomakhoksen etiikka*, 5. kirja, 8. luku. Ks. *Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri*. T. IX, Oxonii 1837. Vastaavia kohtia tästä Aristoteleen kirjasta Marx esittää teoksissaan Poliittisen taloustieteen arvostelua ja Pääoma (ks. tämän laitoksen 4. osaa, s. 58 sekä *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 67).
- ²⁵² *F. List. Das nationale System der politischen Oekonomie* (Kansantaloustieteen kansallinen järjestelmä), 1. osa, Stuttgart ja Tübingen 1841, s. 451, 456.

- 253 A. Serran teos *Breve trattato* (Lyhyt tutkielma keinoista, joilla voidaan saada runsaasti kultaa ja hopeaa arvometallikaivoksia vailla oleviin kuningaskuntiin) ilmestyi Napolissa 1613. Marx käytti sitä P. Custodin kirjassa *Scrittori classici italiani di economia politica* (Kansantaloustieteen italialaisia klassikkoja. Vanhoja taloustieteilijöitä), 1. osa, Milano 1803.
- 254 T. Munin teos *Tutkielma Englannin Itä-Intian kaupasta* ilmestyi Lontoossa 1609. Uusittu painos Englannin rikkaus ulkomaankaupassa ilmestyi Lontoossa 1664.
- 255 W. Pettyn kirja *A Treatise of Taxes and Contributions* (Tutkielma veroista ja maksuista) julkaistiin nimettömänä Lontoossa 1662. Alempana tällä ja seuraavilla sivuilla Marx lainaa Pettyn tämän kirjan sivuja 24 ja 25.
- 256 W. Pettyn teos *Quantulumcunque concerning Money* (Jotakin rahasta) oli kirjoitettu kirjeenä lordi Halifaxille 1682 ja julkaistu Lontoossa 1695. Marx käytti vuoden 1760 painosta. W. Pettyn teos Irlannin poliittinen anatomia oli kirjoitettu 1672, julkaistiin Lontoossa 1691.
- 257 Tarkoitetaan ranskalaisen kemistin A. L. Lavoisierin taloustieteellisiä teoksia Ranskan kuningaskunnan maarikkauksista ja Kokemus Pariisin kaupungin asujaimistosta, sen rikkauksista ja niiden käytöstä sekä Lavoisierin ja ranskalaisen matemaatikon G. L. Lagrangen yhteistä teosta *Kokemus poliittisesta aritmetiikasta*.
- 258 P. Boisguillebert. *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs, chap. II*. In: *Economistes financiers du XVIII-e siècle*. (Tutkielma rikkauden, rahan ja verojen luonteesta, 2. luku. Kirjassa: 18. vuosisadan taloustieteilijöitä ja finanssimiehiä), Pariisi 1843, s. 397.
- 259 Englantilainen taloustieteilijä ja finanssimies John Law yritti toteuttaa paikkansapitämättömän ideansa siitä, että laskemalla liikkeeseen kattamattomia seteleitä valtio voi muka lisätä maan rikkauksia. Vuonna 1716 hän perusti Ranskassa yksityispankin, joka muutettiin 1718 valtionpankiksi. Lawin pankki laski liikkeeseen rajattomasti seteleitä ja samalla poisti liikkeestä kovaa rahaa. Se aiheutti ennen näkemätöntä pörssikeinottelua, joka päättyi 1720 valtionpankin ja itsensä »Lawin järjestelmän» täydelliseen vararikkoon.
- 260 W. Petty. *A Treatise of Taxes and Contributions*, London 1662, p. 28—29.
- 261 D. North. *Discourses upon Trade* (Tutkielmia kaupasta), Lontoo 1691, s. 4. Kirja julkaistiin nimettömänä.
- 262 Kysymyksessä on kirja: D. Hume. *Political Discourses* (Poliittisia mietteitä), Edinburgh 1752. Marx käytti julkaisua: D. Hume. *Essays and treatises on several subjects*. In two volumes (Kirjoitelmia ja tutkielmia eri aiheista. Kahdessa osassa),

- Dublin 1779. Tässä julkaisussa Poliittisia mietteitä muodostaa ensimmäisen nidoksen toisen osan.
- 263 Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 122, 461.
- 264 Marx tarkoittaa C. Montesquieun teosta *De l'esprit des loix* (Lakien hengestä), ensimmäinen painos, joka julkaistiin nimettömänä Genèvessä 1748.
- 265 *D. Hume*. *Essays and treatises on several subjects*, s. 303—304.
- 266 Ks. tämän laitoksen 4. osaa, s. 156—158.
- 267 *D. Hume*. *Essays and treatises on several subjects*, s. 313.
- 268 Sama, s. 314.
- 269 Marxilla epätarkkuus: R. Cantillonin *Essai sur la nature du commerce en général* (Kirjoitelma kaupan olemuksesta yleensä) kirjan ensimmäinen painos ei ilmestynyt 1752, vaan 1755, kuten itse Marx kirjoittaa Pääoman 1. osassa (*K. Marx*. Pääoma. 1. osa, s. 497). A. Smith mainitsee Cantillonin kirjasta Kansojen varallisuuden 1. osassa.
- 270 *D. Hume*. *Essays and treatises on several subjects*, s. 367.
- 271 Sama, s. 379.
- 272 Vuonna 1866 neuvonantajansa H. Wagenerin kautta Bismarck pyysi Dühringiä laatimaan Preussin hallitusta varten työväenkysymystä koskevan raportin. Pääoman ja työn välistä harmoniaa saarnannut Dühring täytti tämän tilauksen. Teos julkaistiin kuitenkin hänen tietämättään alussa nimettömänä ja myöhemmin itsensä Wagenerin teoksena. Se antoi Dühringille aiheita nostaa Wageneria vastaan oikeusjuttu. Wageneria syytettiin tekijänoikeuden loukkaamisesta. Vuonna 1868 Dühring voitti prosessin. Skandaalin ollessa kiihkeimmillään Dühring julkaisi kirjan Preussin ministeriölle osoitetun sosiaaliskysymystä koskevan raporttini kohtalo (ks. selitystä 191).
- 273 *F. C. Schlosser*. *Weltgeschichte für das deutsche Volk*. (Maailmanhistoria Saksan kansaa varten), 17. osa, Frankfurt am Main 1855, s. 76.
- 274 *W. Cobbett*. *A History of the Protestant »Reformation» in England and Ireland* (Protestanttisen »reformaation» historia Englannissa ja Irlannissa), Lontoo 1824, 149., 116., 130. pykälät.
- 275 Quesnayn »taloustieteellinen taulukko» (*Tableau économique*) julkaistiin ensi kertaa pienenä kirjasena 1758 Versaillesissa.
- 276 Quesnay. *Analyse du Tableau économique*. Tämä teos julkaistiin ensi kertaa 1766 fysiokraattien aikakausjulkaisussa »*Journal de l'agriculture, du commerce et des finances*» (Maanviljelys-, kauppa- ja finanssilehti). Marx käytti tätä teosta E. Dairen julkaisemana: *Physiocrates* (Fysiokraatit), ensimmäinen osa, Pariisi 1846.

- 277 Marx tarkoittaa viimeistä pykälää teoksesta: *L'abbé Baudeau. Explication du Tableau économique* (Taloustieteellisen taulukon selitys). Tämä teos julkaistiin ensi kertaa fysiokraattien aikakausjulkaisussa »*Ephémérides du Citoyen*» (Kansalaisen kalenteri). Ks. E. Dairen julkaisua: *Physiocrates*, toinen osa, Pariisi 1846 s. 864—867.
- 278 *Musta suru* (atra Cura), sanonta Horatiuksen oodista Ks. *Horatius*. Oodeja, kolmas kirja, 1. oodi.
- 279 *Livre tournois*, rahayksikkö Ranskassa (saanut nimensä Toursin kaupungin mukaan). Vuodesta 1740 arvoltaan sama kuin frangi. Vuonna 1795 sen asemesta otettiin käyttöön frangi.
- 280 *Physiocrates*, ensimmäinen osa, s. 68.
- 281 Kysymyksessä on J. Steuartin kirja *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy* (Kansantaloustieteen periaatteiden tutkimus), Lontoo 1767.
- 282 *H. C. Carey. The Past, the Present and the Future* (Menneisyys, nykyisyys ja tulevaisuus), Philadelphia 1848, s. 74—75.
- 283 Engels tarkoittaa »Johdannon» 1. luvun alkua (ks. s. 195—196). Alussa Anti-Dühringin ensimmäiset 14 lukua julkaistiin »*Vorwärts*» lehdessä yhteisellä otsikolla Herra Eugen Dühringin tekemä mullistus filosofiassa. Alkaen kirjan ensimmäisestä erillisestä painoksesta ensimmäiset kaksi lukua kuuluvat koko teoksen yhteiseen »Johdantoon» ja seuraavat 12 lukua muodostavat ensimmäisen osan: »*Filosofian*». Lukujen numerjärjestys ei ole muuttunut: se on yhteinen johdannossa ja ensimmäisessä osassa. »*Filosofian*» ensimmäisessä luvussa olevan alaviitteen Engels kirjoitti jo silloin, kun Anti-Dühringin teksti julkaistiin lehdessä, ja se säilyi muuttumattomana kaikissa hänen elämänsä aikana ilmestyneissä erillisissä painoksissa.
- 284 *Terroriaika*. jakobiinien vallankumouksellis-demokraattisen diktatuurin aika (kesäkuu 1793 — heinäkuu 1794), jolloin vastaukseksi girondistien ja rojalistien vastavallankumoukselliseen terroriin jakobiinit turvautuivat vallankumoukselliseen terroriin.
- Direktoriohallitus* (siihen kuului viisi johtajaa, joista yksi valittiin uudelleen joka vuosi), Ranskassa toimeenpanovallan johtoelin perustettiin vuoden 1795 perustuslakia vastaavasti. Perustuslaki hyväksyttiin sen jälkeen, kun jakobiinien vallankumouksellinen diktatuuri kukistui 1794. Direktoriohallitus oli olemassa bonapartistien vuonna 1799 suorittamaan vallankaappaukseen asti. Se ylläpiti demokratian vastaista terroria ja puolusti suurporvariston etuja.
- 285 Tarkoitetaan 18. vuosisadan lopun Ranskan porvarillisen vallankumouksen tunnusta: »*Vapaus. Tasa-arvoisuus. Veljeys.*»
- 286 *Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains* (Genèveläisen kirjeet aikalaiselleen). Saint-Simonin ensimmäinen teos. Se oli kirjoitettu Genèvessä 1802 ja julkaistu 1803 nimet-

tömänä Pariisissa ja ilman mainintaa julkaisupaikasta ja -ajasta

Fourierin ensimmäisenä suurena teoksena oli hänen kirjansa *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales* (Teoria neljästä liikkeestä ja yleisistä kohtaloista), joka kirjoitettiin 19. vuosisadan alussa ja julkaistiin 1808 nimettömänä Lyonissa (nimiölehteen oli nähtävästi sensuurin vuoksi julkaisupaikaksi merkitty Leipzig).

New Lanark, puuvillatehdas Skotlannissa lähellä Lanarkin kaupunkia. Tehdas pienine asutuksineen perustettiin 1784.

- ²⁸⁷ Engels siteeraa toista kirjettä H. Saint-Simonin teoksesta *Genève*läisen kirjeet aikalaiselleen.
- ²⁸⁸ Engels tarkoittaa katkelmaa H. Saint-Simonin kirjeistä amerikkalaiselle (kahdeksas kirje). Nämä kirjeet julkaistiin kokoelmassa: *H. Saint-Simon. L'Industrie, ou Discussions politiques, morales et philosophiques, dans l'intérêt de tous les hommes livrés à des travaux utiles et indépendans* (Teollisuus eli Poliittisia, moraalisia ja filosofisia mietteitä kaikkien hyödyllisille ja itsenäisille tölle omistautuneiden ihmisten hyväksi), 2. osa, Pariisi 1817.
- ²⁸⁹ Engels tarkoittaa kahta Saint-Simonin yhdessä oppilaansa A. Thierryn kanssa kirjoittamaa teosta: *De la réorganisation de la société européenne, ou De la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale* (Euroopan yhteiskunnan uudelleenjärjestelystä, eli Välttämättömyydestä yhdistää Euroopan kansat yhtenäiseksi poliittiseksi elimistöksi ja sen keinoista ja sen ohella jokaisen kansan riippumattomuuden säilyttämisestä) ja *Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815* (Mielipide toimenpiteistä, joihin on ryhdyttävä vuoden 1815 liittoutumaa vastaan). Molemmat kirjat julkaistiin Pariisissa, ensimmäinen lokakuussa 1814 ja toinen 1815.

Kuudennen Ranskan vastaisen liittoutuman maiden (Venäjän, Itävallan, Englannin, Preussin ym. maiden) armeijat miehittivät Pariisin 31. maaliskuuta 1814. Napoleonin keisarikunta kaatui ja valtaistuimesta luopumisen jälkeen Napoleonin oli lähdettävä karkotukseen Elban saarelle. Ranskassa tapahtui Bourbonien hallitsijavallan ensimmäinen restauraatio.

Sata päivää, Napoleonin lyhytaikainen valtaanpaluukausi, joka kesti maaliskuun 20. päivästä 1815, jolloin hän palasi karkotuspaikastaan Elban saarelta Pariisiin, saman vuoden kesäkuun 22. päivään, jolloin hän luopui jälleen valtaistuimesta kärsittyään tappion Waterloon taistelussa.

- ²⁹⁰ *Waterloon* edustalla (Belgia) Wellingtonin johtamat englantilais-hollantilaiset joukot ja Blücherin johtama Preussin armeija voittivat Napoleonin armeijan 18. kesäkuuta 1815. Tällä taistelulla oli ratkaiseva osa vuoden 1815 kampanjassa ja se johti seitsemännen Ranskan vastaisen liittoutuman (Englannin,

Venäjän, Itävallan, Preussin, Ruotsin, Espanjan ym. maiden) lopulliseen voittoon ja Napoleonin keisarikunnan kaatumiseen.

Saksalaisia professoreja vastaan Dühringin käymästä »juorusodasta» ks. selitystä 103.

- ²⁹¹ Tätä ajatusta oli kehitetty jo Fourierin ensimmäisessä kirjassa Teoria neljästä liikkeestä, jossa mm. sanotaan: »Yhteiskunnallinen edistys ja aikakauden muutokset tapahtuvat naisten vapauteen suunnattua edistystä vastaavasti ja yhteiskunnallinen lamaannus tapahtuu naisten vapauden rajoittamista vastaan».
- Fourier teki siitä seuraavan yhteenvedon: »Naisten oikeuksien laajentaminen on kaiken yhteiskunnallisen edistyksen peruseriaate» (*Ch. Fourier. Oeuvres complètes*, 1. osa, Pariisi 1841, s. 195—196).
- ²⁹² Cp. *Ch. Fourier. Théorie de l'unité universelle* (Maailman yhtenäisyyden teoria), 1.—4. osa; Teokset, 2. osa, Pariisi 1843, s. 78—79 ja 5. osa, Pariisi 1841, s. 243—244.
- »Noidankehästä», jossa sivilisaatio liikkuu, ks. *Ch. Fourier. Le Nouveau Monde industriel et sociétaire, ou Invention du procédé d'industrie attrayante et naturelle distribuée en séries passionnées* (Uusi taloudellinen ja sosietaarinen maailma eli Viehtymyksen mukaan jäsenyvän miellyttävän ja luonnonmukaisen työtavan keksiminen); Teokset, 6. osa, Pariisi 1845, s. 27—46, 390. Teoksen ensimmäinen painos ilmestyi Pariisissa 1829. Vrt. *Ch. Fourier. Oeuvres complètes*, 1. osa, Pariisi 1841, s. 202.
- ²⁹³ *Ch. Fourier. Oeuvres complètes*, 4. osa, Pariisi 1845, s. 35.
- ²⁹⁴ *Ch. Fourier. Oeuvres complètes*, 1. osa, Pariisi 1841, s. 50 seur.
- ²⁹⁵ Tähän kohtaan teoksessa Sosialismin kehitys utopiasta tieteksi Engels antaa selityksen, jossa mainitaan tämän sivun sitaattien lähteet: *R. Owen. The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race; or, the Coming Change from Irrationality to Rationality* (Vallankumous ihmisluvun ajatuksissa ja käytännössä eli Tuleva siirtyminen irrationaalisuudesta rationaalisuuteen), Lontoo 1849. Edellisellä sivulla olevat Owenin elämäkerralliset tiedot on otettu samasta lähteestä.
- ²⁹⁶ R. Owen. Report of the proceedings at the several public meetings, held in Dublin... on the 18th March, 12th April, 19th April and 3rd May (Selostus muutamasta yleisestä kokouksesta, jotka pidettiin Dublinissa... 18. maaliskuuta, 12. ja 19. huhtikuuta ja 3. toukokuuta), Dublin 1823.
- ²⁹⁷ Tammikuussa 1815 Glasgowissa pidetyssä suuressa yleisessä kokouksessa Owen ehdotti joukon toimenpiteitä tehtaissa työskentelevien lasten ja aikuisten työläisten aseman helpottamiseksi. Owenin aloitteesta kesäkuussa 1815 tehdyn lakiehdotuksen parlamentti hyväksyi laiksi vasta heinäkuussa 1819 ja sittenkin huomattavasti supistettuna. Puuvillatehtaissa työtä säännöstelevä laki kielsi alle 9-vuotiaiden lasten työn,

- rajoitti alle 18-vuotiaiden työpäivän 12 tuntiin ja sääti kaikille työläisille kaksi ruokataukoa aamiaista ja päivällistä varten yhteensä puolitoista tuntia.
- ²⁹⁸ Lokakuussa 1833 Lontoossa pidettiin Owenin puheenjohtajuudella osuustoiminnallisten yhdistysten ja ammattiliittojen edustajakokous, jossa perustettiin muodolisesti *Ison-Britannian ja Irlannin suuri yhdistetty ammatillinen toverikunta*, jonka säännöt hyväksyttiin helmikuussa 1834. Owenin mielestä tämän liiton tuli ottaa tuotannon johto käsiinsä ja uudistaa yhteiskunta perusteellisesti. Kohta tämä utopistinen suunnitelma kärsi tappion. Kohdattuaan porvarillisen yhteiskuunan ja valtion voimakkaan vastarinnan liitto hajosi elokuussa 1834.
- ²⁹⁹ Vuosien 1848—1849 vallankumouksen aikana Proudhon yritti perustaa vaihtopankin. Hän perusti Banque du peuple (Kansanpankin) 31. tammikuuta 1849 Pariisissa. Pankki oli olemassa kaksi kuukautta ja nekin vain paperilla. Pankki joutui konkurssiin ennen kuin alkoi toimia säännöllisesti ja huhtikuun alussa se suljettiin.
- ³⁰⁰ *W. L. Sargant*. Robert Owen, and his Social Philosophy (Robert Owen ja hänen yhteiskunnallinen filosofiansa), Lontoo 1860.
Owenin tärkeimpiä teoksia avioliitosta ja kommunistisesta järjestelmästä ovat: Uuden siveellisen maailman avioliittojärjestelmä (1838), Kirja uudesta siveellisestä maailmasta (1836—1844) ja Vallankumous ihmissuvun ajatuksissa ja käytännössä (1849).
- ³⁰¹ *Goethe*. Faust, 1. osa, neljäs kohta (»Lukukammio»).
- ³⁰² Tähän kohtaan teoksessa Sosialismin kehitys utopiasta tieteenksi Engels antaa selityksen, joka viittaa Marxin teokseen Die Mark (ks. *Marx — Engels*. Werke, Bd. 19, S. 317—329).
- ³⁰³ Tarkoitetaan 17. ja 18. vuosisatojen sotia suurimpien Euroopan valtioiden välillä hegemoniasta kaupankäynnissä Intian ja Amerikan kanssa ja siirtomaiden markkinoista. Alussa kilpaillevina maina olivat Englanti ja Hollanti (tyypillisiä englantilais-hollantilaisia kauppasotia olivat vuosien 1652—1654, 1664—1667 ja 1672—1674 sodat). Myöhemmin ratkaisevat sodat käytiin Englannin ja Ranskan välillä. Englanti voitti kaikki nämä sodat; sen käsiin oli 18. vuosisadan loppuun mennessä keskitetty melkein koko maailmankauppa.
- ³⁰⁴ Engels lainaa tässä Pääoman 1. osaa (*K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 392 ja 438).
- ³⁰⁵ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 416—417.
- ³⁰⁶ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 580.
- ³⁰⁷ *Ch. Fourier*. Oeuvres complètes (Teokset), 6. osa, Pariisi 1845, s. 393—394.
- ³⁰⁸ *Seehandlung* (Merikauppa), 1772 Preussissa perustettu kauppa- ja luottoyhdistys. Tällä yhdistyksellä oli useita tärkeitä val-

tiollisia etuoikeuksia, se antoi suuria lainoja hallitukselle ja oli itse asiassa sen pankkiirina ja meklarina finassialalla. Vuonna 1904 se muutettiin virallisesti Preussin valtionpankiksi.

- ³⁰⁹ »*Vapaa kansanvaltio*» oli 1870-luvulla saksalaisten sosiaali-demokraattien ohjelmallinen vaatimus ja yleinen tunnus. Tämän tunnuksen marxilaista arvostelua ks. Marxin Gothan ohjelman arvostelua -teoksen 4. osassa ja Engelsin kirjeessä Bebelille 18.—28. maaliskuuta 1875 (ks. tätä osaa, s. 545—551, 556.)
- ³¹⁰ Tässä esitetyt tiedot Ison-Britannian ja Irlannin kaikkien rikkauksien yhteissummasta on otettu R. Giffenin selostuksesta Pääoman kartuttaminen Yhdistyneessä Kuningaskunnassa viime aikoina, jonka hän esitti 15. tammikuuta 1878 Tilastoyhdistyksessä ja joka julkaistiin Lontoossa ilmestyneessä »*Journal of the Statistical Society*» (Tilastoyhdistyksen lehti) lehdessä maaliskuussa 1878.
- ³¹¹ Saksalaisten teollisuudenharjoittajien keskusliiton toinen kongressi pidettiin 21.—22. helmikuuta 1878 Berliinissä.
- ³¹² Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 329.
- ³¹³ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 381.
- ³¹⁴ Ks. Ch. Fourierin kirjaa Uusi taloudellinen ja sosietaarinen maailma, 2., 5. ja 6. luku.
- ³¹⁵ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 380.
- ³¹⁶ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 439.
- ³¹⁷ Engels tarkoittaa Bismarckin puhetta Preussin osavaltion valtiopäivien toisessa kamarissa 20. maaliskuuta 1852 (Bismarck oli edustajana tässä kamarissa vuodesta 1849). Ilmaisten Preussin junkkerien vihaa vallankumousliikkeen keskuksina olevia suuria kaupunkeja kohtaan Bismarck kehotti hävittämään ne maan tasalle uuden vallankumousliikkeen nousun sattuessa.
- ³¹⁸ Viaton kyyhkynen ja viisas käärme on otettu Raamatusta (Matteuksen evankeliumi, 10. luku, 16. virsi).
- ³¹⁹ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 97.
- ³²⁰ »*Kauppakirjaa*» (Kommerzbuch) kuvataan Weitlingin kirjassa Harmonian ja vapauden takeet, 2. osa, 10. luku (Garantien der Harmonie und Freiheit. Vivis 1842, S. 153 ff.). Weitlingin utopistista suunnitelmaa vastaavasti tulevassa yhteiskunnassa jokaisen työkykyisen ihmisen tulee tehdä työtä tietty tuntimäärä päivässä ja saada siitä välttämättömät elintarvikkeet. Yli tämän ajan jokaisella on oikeus tehdä »lisätunteja» ja saada niistä ylläisyystavaroita. Ylityö ja siitä saadut tavarat merkittiin »kauppakirjaan».
- ³²¹ *Non olet* (ei haise, ts. raha ei haise), Rooman keisari Vespasianus (69—79) sanoi nämä sanat pojalleen, joka moitti isäänsä erityisen mukavuuslaitosveron käyttöönotosta.

- ³²² Sargantin kirjasta ks. selitystä 300. Labour Exchange Bazaars, ks. selitystä 21.
- ³²³ Engels viittaa artikkeliinsa Ääriviivoja kansantaloustieteen arvosteluksi, joka julkaistiin aikakauslehdessä »Deutsch-Französische Jahrbücher».
- »Deutsch-Französische Jahrbücher» (Saksalais-ranskalaiset vuosikirjat) ilmestyi Pariisissa saksankielisenä Marxin ja A. Rugen toimittamana. Lehdestä ilmestyi vain ensimmäinen kaksoisnumero helmikuussa 1844. Siinä julkaistiin Marxin teokset Juutalaiskysymyksestä ja Hegelin oikeusfilosofian kritiikkiä. Johdanto ja Engelsin teokset Ääriviivoja kansantaloustieteen arvosteluksi ja Englannin tilanne. Thomas Carlyle. Entistä ja nykyistä (Ks. *Marx — Engels. Werke*, Bd. 1, S. 347—377, 378—391, 499—524, 525—549). Nämä teokset osoittavat Marxin ja Engelsin siirtyneen lopullisesti materialismiin ja kommunismiin. Aikakauslehden lakkauttamisen pääsyyinä olivat Marxin ja porvarillisen radikaalin Rugen väliset periaatteelliset erimielisyydet.
- ³²⁴ Ks. selitystä 196.
- ³²⁵ Ks. selitystä 217.
- ³²⁶ Seikkailu joka liittyy tavalliseksi parturinvadiksi osoittautuneen Mambrinin taikakypärän valloittamiseen, on kuvattu Cervantesin romaaniissa Don Quijote, 1. osa, 21. luku.
- A. Enss kirjoitti Marxia ja Engelsiä vastaan suunnatun paskillin tammi—helmikuussa 1877 »Vorwärts julkaistujen Anti-Dühringin ensimmäisten lukujen johdosta.
- ³²⁷ Ks. selitystä 183.
- ³²⁸ Sanonta Preussin kuninkaan Fredrik II päätöksestä heinäkuun 22. päivältä 1740 ministeri Brandtin ja konsistorin presidentin Reichenbachin kyselyn johdosta. Kysely koski katolisen koulun olemassaolon mahdollisuutta Preussin protestanttisessa valtiossa.
- ³²⁹ Toukokuun lait, tällä nimellä ovat jääneet historiaan neljä lakia, jotka Bismarckin aloitteesta Preussin kulttuuriministeri Falck sai läpi valtiopäivillä 11.—14. toukokuuta 1873. Nämä lait, joiden perusteella valtio valvoi tiukasti katolisen kirkon toimintaa, olivat niin sanotun kulttuuritaistelun (kulturkampf) kohokohtana. Ne olivat huomattavimpana renkaana kokonaisuudessa sarjassa lainsäädännöllisiä toimenpiteitä, joihin Bismarck ryhtyi 1872—1875 ja jotka oli suunnattu »keskustapuolueen» päätukena ollutta sekä Etelä- ja Lounais-Saksan separatistien etuja ajavaa katolista papistoa vastaan. Poliisien vainotoimet aiheuttivat katolilaisten keskuudessa kovaa vastarintaa ja saivat heille aikaan marttyyriuden sädekehän. Vuosina 1880—1887 Bismarckin hallitus oli pakotettu ensin lieventämään kaikkia katolisen kirkon vastaisia lakeja ja sitten lakkauttamaan ne kaikkien taantumuksellisten voimien yhdistämiseksi taistelussa työväenliikettä vastaan.

- ³³⁰ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 441.
- ³³¹ Ks. *K. Marx*. Pääoma, 1. osa, s. 435—440.
- ³³² »*Taikaheitto*», Mozartin viimeinen ooppera, jonka hän sävelsi E. Schikanederin librettoon. Ooppera valmistui ja se esitettiin 1791. Siinä heijastuivat vapaamuurarien aatteet, koska libretton tekijä ja itse Mozart kuuluivat heihin. Alempana toks-tissä mainitut Sarastro, Tamino ja Pamina ovat tämän oopperan pääsankareita.
- ³³³ *Referendarius* (selostaja), Saksassa alempi virkamies, pääasiallisesti juristi, joka oli harjoittelemassa tuomioistuimessa tai valtionlaitoksessa. Referendarius ei usein saanut palkkaa.
- ³³⁴ Marxin teos *Gothan ohjelman arvostelua* on tärkeä panos tieteellisen kommunismin teorian peruskysymysten kehittämiseen ja esimerkki leppymättömästä taistelusta opportunistisia vastaan. Marx kirjoitti sen huhti — toukokuussa 1875 ja lähetti eisenachilaisen puolueen johtajille (W. Brackelle) 5. toukokuuta 1875. Teos sisältää arvostelevia huomautuksia Gothan yhdistävään edustajakokoukseen valmistautuvan yhdistetyn sosiaalidemokraattisen puolueen ohjelmanluonnoksen johdosta. Engels julkaisi Gothan ohjelman arvostelun ensi kertaa 1891 vastoin Saksan sosiaalidemokratian opportunistisen johdon vastustusta. Teos julkaistiin Saksan sosiaalidemokratian teoreettisessa äänenkannattajassa »*Die Neue Zeit*» (Uusi aika) aikakauslehden 1. osassa, 18. numerossa 1891 Engelsin johdannoilla varustettuna.
- Gothan ohjelman arvostelun ohella Engels julkaisi Marxin 5. toukokuuta 1875 W. Brackelle kirjoittaman kirjeen, joka liittyy välittömästi teokseen.
- Kuten tiedetään Engelsin kirjeestä K. Kautskylle helmikuun 23. päivältä 1891, julkaistessaan Gothan ohjelman arvostelun Engels joutui suostumaan eräiden jyrkempien kohtien lieventämiseen. Tässä julkaisussa teos vastaa Marxin käsi-kirjoitusta.
- ³³⁵ Käsillä olevan esipuheen Engels kirjoitti valmistessaan painoon Marxin teosta Gothan ohjelman arvostelua. Julkaisemalla tämän tieteellisen kommunismin tärkeän ohjelmallisen asiakirjan, joka oli silloin esimerkkinä leppymättömästä taistelusta opportunisteja vastaan, Engels halusi antaa iskun Saksan sosiaalidemokraattisessa puolueessa vilkastuneille opportunistisille ainoksille, mikä oli erittäin tärkeää hetkellä, jolloin puolueen oli käsiteltävä ja hyväksyttävä Erfurtin edustajakokouksessa uusi ohjelma Gothan ohjelman asemesta. Gothan ohjelman arvostelua -teoksen julkaistessaan Engelsin oli voitettava Saksan sosiaalidemokraattisen puolueen johtajien vastustus. Hänen tekstiin tekemänsä pienet lyhennykset ja jyrkempien kohtien korvaaminen lievemmillä johtui huomattavassa määrin »*Neue Zeit*» lehden kustantajan Dietzin ja toimittajan Kautskyn asenteesta. Saksan valtiopäivien sosiaali-

demokraattinen ryhmä ja »Vorwärts» lehden toimitus otti paheksuvasti vastaan tämän teoksen ilmestymisen. Kuten Engels ennustikin Saksan puoluejäsenten perusjoukko ja muiden maiden sosialistien keskuudessa otettiin tyytyväisinä vastaan Marxin teos, jota pidettiin koko kansainvälisen sosialistisen liikkeen ohjelmallisena asiakirjana.

- ³³⁶ Gothan edustajakokouksessa 22.—27. toukokuuta 1875 yhdistyivät Saksan työväenliikkeen kaksi suuntausta: A. Behelin ja W. Liebknechtin johtama Sosiaalidemokraattinen työväenpuolue (eisenachilaiset) ja lassallelainen Saksan yleinen työväenliitto. Yhdistyneen puolueen nimeksi tuli Saksan sosialistinen työväenpuolue. Siten saatiin voitetuksi Saksan työväenluokan riveissä vallinnut hajaannus. Gothan edustajakokoukselle esitetty yhdistyneen puolueen ohjelmanluonnos (sen oli laatinut pääasiallisesti W. Liebknecht, joka oli sovittelukannalla tässä kysymyksessä) sisälsi vakavia virheitä ja myöntyjäsiä lassallelaisuudelle. Hyväksyen Saksan yhdistyneen sosialistisen puolueen perustamisen Marx ja Engels vastustivat kompromissia lassallelaisten kanssa ja arvostelivat jyrkästi ohjelmanluonnoksen virheellisiä kohtia. Edustajakokous hyväksyi kuitenkin ohjelmanluonnoksen mitättömine korjauksineen.
- ³³⁷ Saksan sosiaalidemokraattien Hallen edustajakokous, joka pidettiin 12.—18. lokakuuta 1890, oli ensimmäinen edustajakokous sosialistien vastaisen poikkeuslain lakkauttamisen jälkeen. W. Liebknechtin ehdotuksesta edustajakokous hyväksyi päätöksen uuden ohjelmanluonnoksen valmistamisesta puolueen seuraavaan, Erfurtissa pidettävään edustajakokoukseen mennessä ja sen julkaisemisesta kolmea kuukautta ennen edustajakokousta paikallisissa puoluejärjestöissä ja lehdistössä käsiteltäväksi.
- ³³⁸ *Kansainvälisen työväenliiton Haagin kongressi* pidettiin 2.—7. syyskuuta 1872. Kokoonpanoltaan se oli edustavin edellisiin kongresseihin verrattuna. Siihen osallistui 65 edustajaa 15 kansallisesta järjestöstä. Marx ja Engels johtivat kongressin työtä. Kongressi vei päätökseen Marxin ja Engelsin ja heidän aatovereidensa monivuotisen taistelun työväenliikkeessä ilmenneen pikkuporvarillisen lahkolaisuuden kaikkia lajeja vastaan. Anarkistien hajoitustoiminta todettiin paheksuttavaksi ja heidän johtomiehensä erotettiin Internationaalista. Haagin kongressin päätökset laskivat pohjan työväenluokan itsenäisten poliittisten puolueiden perustamiselle vastaisuudessa eri maissa.
- ³³⁹ *Eisenachin puolue*, Saksan, Itävallan ja Sveitsin sosiaalidemokraattien yleissaksalaisessa edustajakokouksessa Eisenachissa 7.—9. elokuuta 1869 perustettu Saksan sosiaalidemokraattinen työväenpuolue (eisenachilaiset), joka myöhemmin tunnettiin »eisenachilaisten puolueen» nimellä. Edustajakokouksessa hyväksytty ohjelma pohjautui pääpiirteissään marxismin periaatteisiin, vaikka siinä olikin muutamia epäkypsiä ja virheellisiä kohtia.

- ³⁴⁰ Kysymyksessä on Bakuninin kirja «Государственность и анархия» (Valtiollisuus ja anarkia), joka ilmestyi Sveitsissä 1873.
- ³⁴¹ *Saksan kansanpuolue*, joka perustettiin 1865, koostui pääasiallisesti etelä-saksalaisten valtioiden pikkuporvariston ja osittain porvariston demokraattisista aineksista. Puolue vastusti Preussin hegemoniaa Saksassa ja puolusti niin sanotun »Suur-Saksan» suunnitelmaa. »Suur-Saksa» piti kuulua sekä Preussin että Itävallan. Saksan liittovaltion aatetta ajaessaan se vastusti Saksan yhdistämistä yhtenäiseksi keskitetyksi demokraattiseksi tasavallaksi.
- ³⁴² Kysymyksessä on Marxin Kölnin kommunistioikeusjutun paljastuksia -teoksen toinen painos, joka ilmestyi Leipzigissä 1875 puolueen keskusäänenkannattajan »Volksstaat» lehden toimituksen yhteydessä toimivassa sosiaalidemokraattisen työväenpuolueen kustantamossa.
- ³⁴³ Ks. tämän laitoksen 2. osaa, s. 346.
- ³⁴⁴ Nähtävästi Marx nimittää tässä ironisesti Maratiksi »Neuer Social-Demokrat» lehden toimittajaa Hasselmannia.
 »Neuer Social-Demokrat» (Uusi Sosiaalidemokraatti), saksalainen lehti, joka ilmestyi Berliinissä 1871—1876 kolme kertaa viikossa; lassallelaisen Saksan yleisen työväenyhdistyksen äänenkannattaja. Lehden suunnassa heijastui lassallelaisten mukautuminen Bismarckin hallituksen politiikkaan, Saksan hallitsevien luokkien liehittely, lassallelaisten johtajien opportunismi ja kansalliskiihkoisuus. Lahkolaisuuden kannalla ollut lehti kävi säännöllistä taistelua Internationaalien marxilaista johtoa ja Saksan sosiaalidemokraattista puoluetta vastaan sekä kannatti bakuninilaisten ja muiden proletariaatinvastaisten virtausten edustajien Pääneuvostolle vihamielistä toimintaa.
- ³⁴⁵ *Rauhan ja vapauden liitto*, pikkuporvarillisten tasavaltalaisten ja liberaalien Sveitsissä 1867 perustama porvarillis-pasifistinen järjestö (sen perustamiseen osallistuivat aktiivisesti V. Hugo, G. Garibaldi ym.). M. Bakunin osallistui Liiton työhön 1867—1868. Toimintansa alussa Liitto yritti käyttää työväenliikettä omiin tarkoituksiinsa. Julistaen että sota voidaan lopettaa perustamalla »Euroopan yhdysvallat», Rauhan ja vapauden liitto levitti kansanjoukkojen keskuuteen harhakuvitelmia ja käännutti proletariaattia pois luokkataistelusta.
- ³⁴⁶ Marx tarkoittaa Saksan sosiaalidemokraattisen puolueen ohjelmanluonnosta käsittelevää »Norddeutsche Allgemeine Zeitung» lehdessä 20. maaliskuuta 1875 ilmestynyttä pääkirjoitusta. Siinä sanottiin mm. että »sosiaalidemokraattinen agitaatio on tullut tietystä suhteesta varovaisemmaksi: se luopuu Internationaalista».
 »Norddeutsche Allgemeine Zeitung» (Pohjois-Saksan yleinen lehti), taantumuksellinen päivälehti; 1860—1880 -lukuilla

Bismarckin hallituksen virallinen äänenkannattaja; ilmestyi Berliinissä 1861—1918.

³⁴⁷ »L'Atelier» (Työhuone) ranskalainen kuukausijulkaisu, kristillisen sosialismin vaikutuksen alaisena olleiden käsityöläisten ja työläisten äänenkannattaja. Julkaistiin Pariisissa 1840—1850. Toimitukseen kuului kolmen kuukauden väliajoin valittavia työläisten edustajia.

³⁴⁸ Engelsin kirje A. Bebelille maaliskuun 18.—28. päiviltä 1875 oli sisältönsä puolesta läheinen K. Marxin teokselle Gothan ohjelman arvostelua ja ilmaisi Marxin ja Engelsin yhteisen mielipiteen 1875 alussa hahmottuneesta Saksan kahden työväenpuolueen, eisenachilaisten ja lassallelaisten, yhdistymisestä. Välittömänä syynä kirjeen kirjoittamiseen oli 7. maaliskuuta 1875 »Der Volksstaat» ja »Ncuer Social-Demokrat» lehdissä julkaistu tulevan yhdistyneen Saksan sosiaalidemokraattisen työväenpuolueen ohjelmanluonnos. Tämä luonnos, jossa oli joukko virheellisiä ja epätieteellisiä kohtia ja myönnytyksiä lassallelaisuudelle, hyväksyttiin vähäisin muutoksin Gothan edustajakokouksessa toukokuussa 1875 ja tuli myöhemmin tunnetuksi Gothan ohjelmanä.

Marx ja Engels suhtautuivat myönteisesti molempien työväenpuolueiden yhdistymiseen, mutta olivat kuitenkin sitä mieltä, että yhdistymisen oli tapahduttava periaatteellisesti terveeltä pohjalta ilman myönnytyksiä teoreettisissa ja poliittisissa kysymyksissä lassallelaisille, joiden vaikutus työväenjoukkojen keskuudessa heikkeni. Marxisin kannalla olleiden eisenachilaisten johtajille tarkoittamassaan ja Bebelille osoittamassaan kirjeessä Engels arvostelee Gothan ohjelmaa ja varoittaa eisenachilaisia tekemästä myönnytyksiä lassallelaisille. Kirje julkaistiin ensi kertaa 36 vuoden kuluttua Bebelin kirjassa *Aus meinem Leben (Elämästäni)*, 2. osa, Stuttgart 1911.

³⁴⁹ Ks. selitystä 339.

³⁵⁰ »Frankfurter Zeitung», »Frankfurter Zeitung und Handelsblatt» (Frankfurtin lehti ja kauppalehti) lehden lyhennetty nimi; suuntaukseltaan pikkuporvarillinen demokraattinen päivälehti, ilmestyi Frankfurt am Mainissa vuodesta 1856 (tällä nimellä vuodesta 1866) vuoteen 1943.

³⁵¹ Tarkoitetaan Gothan ohjelmanluonnoksen seuraavia kohtia:
 »Valtion vapaaksi perustaksi Saksan työväenpuolue vaatii:
 1. Yleistä, yhtäläistä, välitöntä ja salaista äänioikeutta kaikille 21 vuotta täyttäneille miehille kaikissa valtion ja kunnan vaaleissa. 2. Kansan välitöntä lain sädäntää ja oikeutta esittää ja hylätä ehdotuksia. 3. Yleistä sotilaskoulutusta. Kansan nostoväkeä vakinaisen sotaväen tilalle. Kansanedustajien oikeutta päättää sodasta ja rauhasta. 4. Kaikkien poikkeuslakien, erittäinkin paino-, yhdistymis- ja kokoontumislakien kumoamista. 5. Kansanoikeutta. Maksutonta oikeudenkäyntiä

Valtion henkiseksi ja siveelliseksi perustaksi Saksan työväenpuolue vaatii:

1. Yleistä ja yhtäläistä valtion toteuttamaa kausankasvatusta. Yleistä koulupakkoa. Maksutonta opetusta. 2. Tieteen vapautta. Omantunnonvapautta.»

- 352 Tarkoitetaan Ranskan ja Preussin sotaa 1870—1871.
- 353 *F. Lassalle. Arbeiterlesebuch*, Frankfurt am Main, 1963, S. 5. Tällä sivulla Lassalle käyttää sitaattia työpalkan »rautaisesta taloudellisesta laista», jonka hän muotoili kirjassa *Offnes Antwortschreiben an das Central-Comité zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeitercongresses zu Leipzig* (Julkinen vastaus Keskuskomitealle Saksan yleisen työväenedustajakouksen koollekutsumisesta Leipzigiin, Zürich 1863, s. 15—16).
- 354 Ks. *K. Marx. Pääoma*, 1. osa, s. 506—692.
- 355 Engels tarkoittaa W. Bracken kirjasta: *Der Lassalle'sche Vorschlag* (Lassallen ehdotus), Braunschweig 1873.
- 356 Engels tarkoittaa Bakuninin mielipiteitä hänen kirjastaan *Valtiollisuus ja anarkia. Johdanto*, 1. osa, julkaistu Sveitsissä 1873. Bakuninin kirjan mukaan laatimassaan konseptissa Marx osoitti Bakuninin syytteet paikkansapitämättömiksi (*Marx — Engels. Werke*, Bd. 18).
- »*Demokratisches Wochenblatt*» (Demokraattinen viikkolehti), saksalainen työväenlehti, tällä nimellä ilmestyi Leipzigiissä tammikuusta 1868 syyskuuhun 1869 W. Liebknechtin toimittamana. Joulukuusta 1869 lehti oli A. Bebelin johtaman Saksan työväenyhdistysten liiton äänenkannattaja. Alussa lehti oli Kansanpuolueen pikkuporvarillisten aatteiden tietyn vaikutuksen alaisena, mutta Marxin ja Engelsin toiminnan ansiosta se aloitti taistelun lassallelaisuutta vastaan, alkoi propagoida Internationaalien aatteita julkaisemalla sen tärkeimpiä asiakirjoja ja näytteli huomattavaa osaa Saksan sosiaalidemokraattisen puolueen perustamisessa. Eisenachin edustajakokouksessa 1869 lehti julistettiin Sosiaalidemokraattisen työväenpuolueen pää-äänenkannattajaksi ja sille annettiin nimi »Volkstaat» (ks. selitystä 2).
- 357 Engels luettelee sosiaalidemokraattisia lehtiä, jotka julkaisivat helmikuussa 1891 ylipäänsä hyväksyviä kirjoituksia Marxin Gothan ohjelman arvostelun ilmestymisen johdosta.
- 358 Lainattuaan »Vorwärts» lehden 37. numerosta helmikuun 13. päivältä 1891 (ks. selitystä 361) pääkirjoituksen »Neue Zeit» lehden (Bd. I, N 21, 1890—1891) toimitus antoi johdatuksen ohella seuraavan selityksen: »Emme pitäneet velvollisuutenamme Marxin kirjeen julkaisemista sosiaalidemokraattisen puolueen käsiteltäväksi. Yksistään me olemme vastuussa sen julkaisemisesta.»
- »*Die Neue Zeit*» (Uusi aika), Saksan sosiaalidemokraattinen teoreettinen aikakauslehti, ilmestyi Stuttgartissa 1883—1923. Engels julkaisi siinä 1885—1894 useat artikkelinsa.

- 359 Hallen edustajakokouksessa (ks. selitystä 337) Liebknecht teki selostuksen puolueen ohjelmasta.
- 360 Kysymyksessä on kreivitär Sophie von Hatzfeldtin avioerojuttu, jota Lassalle ajoi 1846—1856. Lassalle paisutteli ylenmäärin vanhan ylimysperheen jäsenen hyväksi ajetun oikeusjutun merkitystä ja vertasi sitä taisteluun sorrettujen asian puolesta.
- 361 »Vorwärts. Berliner Volksblatt» (Eteenpäin. Berliinin kansanlehti), saksalainen sosiaalidemokraattinen päivälehti, vuodesta 1891 Saksan sosiaalidemokraattisen puolueen pää-äänenkannattaja, perustettu 1884.
- Kysymyksessä on vuoden 1891 helmikuun 13. päivän numeron pääkirjoitus, jossa sosiaalidemokraattinen valtiopäiväryhmä lausui erimielisyytensä Marxin Gothan ohjelmasta tekemien huomautusten ja niissä annetun Lassallen roolin arvion johdosta.
- 362 20. helmikuuta 1891 päivätyssä kirjeessään Engelsille Fischer ilmoitti puolueen hallinnon päätöksestä julkaista uusintapainoksena Marxin teokset Kansalaissota Ranskassa ja Palkkatyö ja pääoma sekä Engelsin teos Sosialismin kehitys utopiasta tieteeksi ja pyysi Engelsiä kirjoittamaan niihin esipuheet.
- 363 Ks. selitystä 344.
- 364 Syytettynä »toiminnasta Internationaalini hyväksi» ja osallistumisesta Haagin kongressiin Hepner tuomittiin vuoden 1872 lopulla neljäksi viikoksi vankeuteen ja keväällä 1873 hänet karkotettiin Leipzigistä. Jonkin aikaa hän asui Leipzigin lähellä, jossa poliisi ahdisteli häntä, minkä vuoksi hän joutui muuttamaan Breslauhun.
- 365 Vuosina 1872—1873 Liebknecht ja Hepner pyysivät moneen otteeseen Marxia kirjoittamaan kirjaseen tai artikkelin »Volksstaat» lehteen ja arvostelemaan Lassallen kantaa.
- 366 Sorge erosi Pääneuvostosta elokuussa 1874, mistä hän ilmoitti Engelsille 14. elokuuta 1874. Virallisesti hän erosi 25. syyskuuta 1874.
- 367 Lokakuun lopulla ja marraskuun alussa 1875 Engels puolisoineen kävi Heidelbergissä saattamassa vaimonsa sisaren (veljen) tyttäreltä Mary Ellen Burnsia sisäoppilaitokseen, jossa tämä oli marraskuusta 1875 maaliskuuhun 1877. Engels puolisoineen palasi Lontooseen 6. marraskuuta 1875.
- 368 P. L. Lavrovin artikkeli «Социализм и борьба за существование» (Sosialismi ja olemassaolotaistelu) julkaistiin ilman allekirjoitusta «Вперёд» (Eteenpäin) lehden 17 n:ossa 15. syyskuuta 1875.
- 369 Tämän kirjeen sisältö käy melkein sana sanalta yhteen »Struggle for life» (Taistelu elämästä) katkelman sisällön kanssa Luonnon dialektiikasta (F. Engels. Luonnon dialektiikka, kustannusliike Edistys, Moskova 1971, s. 376—378).

- 370 *Bellum omnium contra omnes* (kaikkien sota kaikkia vastaan) T. Hobbesin sanonta, joka tavataan hänen teoksissaan Kansalaisesta, lukijoille osoitetussa esipuheessa, ja Leviathan, 13.—14. luvut.
- 371 Tarkoittaen Dühringin kannattajien hyökkäilyjä Gothan edustajakokouksessa 1877 Blos kysyi Marxilta 30. lokakuuta — 6. marraskuuta 1877 päivätyssä kirjeessään, olivatko Marx ja Engels tosiaan suuttuneet Saksan puoluetovereille. Blos kirjoitti, että saksalaiset työläiset kiinnittävät Marxin ja Engelsin esiintymisiin lehdistössä suurempaa huomiota kuin milloinkaan aikaisemmin ja että sosiaalidemokraattien agitaatiotoiminnan ansiosta Marx ja Engels ovat tulleet tunnetuimmiksi kuin he itse olettavatkaan.
- 372 *Kommunistien liiton säännöt*, joiden laatimiseen Marx ja Engels osallistuivat aktiivisesti, hyväksyttiin kesäkuussa 1847 Liiton ensimmäisessä kongressissa. Liiton yhdistyksissä olleen käsittelyn jälkeen säännöt käsiteltiin jälleen toisessa kongressissa ja vahvistettiin lopullisesti 8. joulukuuta 1847 (ks. *Marx — Engels. Werke, Bd. 4, S. 596—601*).